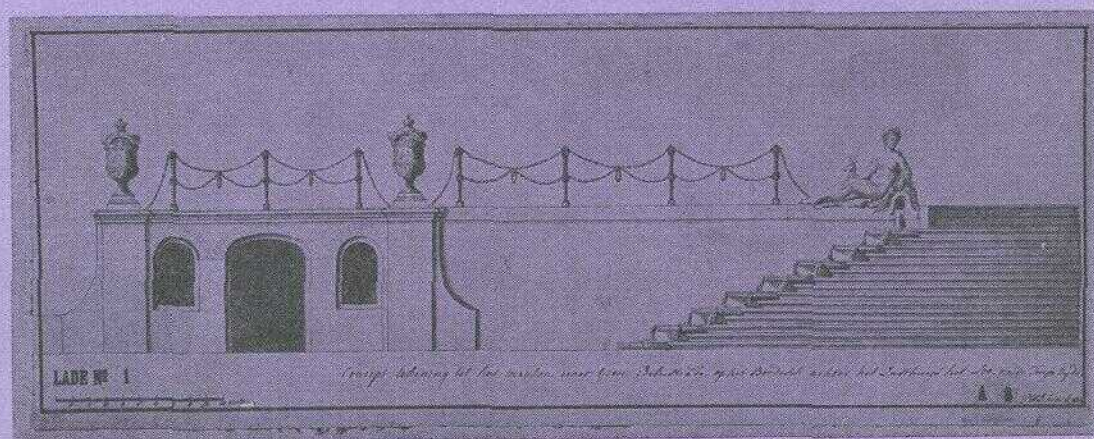

Bulletin KNOB

3

JAARGANG 76 | JUNI 1977

Inhoud

Noot van de Redactie 139

INGRID BROCK

Entwicklung der Stadterhaltungspolitik
in Italien 140

H. W. M. VAN DER WYCK

De tuinsculpturen voorheen en thans
op het Loo aanwezig 165

Archeologisch Nieuws 178

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, tevens orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

REDACTIE dr. J. R. J. van Asperen de Boer (hoofdredacteur), jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford, drs. H. H. van Regteren Altena, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg), Monique Berends-Albert (redactie-assistente)

REDACTIECOMMISSIE drs. J. F. van Agt, drs. R. C. Hekker, mr. J. Korf, ir. R. Meischke, dr. J. G. N. Renaud, prof. dr. C. L. Temminck Groll

REDACTIESECRETARIAAT Brouwersgracht 54bv,
Amsterdam 1003. Telefoon 020-232109

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vijf afleveringen per jaar.

Het wordt gratis toegezonden aan de leden van de KNOB.

Aanmelding als lid, opgave van *adreswijziging* of van beëindiging van het lidmaatschap te zenden aan de *secretaris* van de desbetreffende vereniging: voor de KNOB: de Poorterstraat 22 te 's-Gravenhage. Telefoon 070-240315

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december.

Jaarlijkse contributie (Bulletin inbegrepen):

lid KNOB f 35,—; student-lid KNOB f 20,—; instelling, vereniging, enz. lid KNOB f 60,—.

De leden ontvangen in het begin van het jaar een acceptgirokaart. Betaling bij voorkeur met deze kaart.

Postgiro 140 380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Advertenties in het Bulletin.

Tarieven op aanvraag bij Monique Berends-Albert, Dellaertlaan 15, Badhoevedorp, tel. 02968-3156.

Losse nummers, jaargangen en banden.

Uitsluitend verkrijgbaar bij de Firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a, Leiden, tel. 071-146646.

Losse nummers (voorzoover voorradig) f 10,— per aflevering;

jaargangen: prijs op aanvraag;

banden: prijs op aanvraag.

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899

BESCHERMVROUWE *H.M. Koningin Juliana*

VOORZITTER *mr. dr. L. de Gou*

SECRETARIS *mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag*

PENNINGMEESTER *G. A. P. van Helbergen, p.a. Janskerkhof 22, Utrecht*

Drs. A. L. L. M. Asselbergs, J. M. Bos, ir. P. van

Dun, dr. H. Halbertsma, J. H. van Mosselveld,

drs. Meta A. Prins-Schimmel, dr. J. G. N. Renaud,

drs. W. H. Vroom

Bij wijze van uitzondering bevat dit nummer van het *Bulletin KNOB* een niet in het Nederlands gestelde bijdrage van de hand van de Westduitse architecte Ingrid Brock. Zij werkte o.a. mee aan een door de Duitse Unesco-commissie in 1975 uitgebracht overzicht van de sanering van historische stadskernen in een aantal Europese landen¹. De redactie hoopt door het publiceren van dit overzicht van de ontwikkeling van het beleid t.a.v. het behoud van historische ensembles in steden in Italië juist op het moment dat de nota „Monument en binnenstad” van de Raad der Europese Gemeenten² is uitgekomen, een bijdrage te kunnen leveren tot het op gang brengen van een open en constructieve discussie over deze problematiek. Daarbij zou het van belang zijn indien de diverse verantwoordelijkheden en de meest wenselijke samenwerkingsverbanden tussen Rijks- en Gemeentelijke Diensten voor Monumentenzorg, het Ministerie van Volkshuisvesting — dat zich met stadsvernieuwingsproblematiek bezig houdt — en de Rijksgebouwendienst aan de orde zouden komen. Ook in dit verband lijkt het goed kennis te nemen van de situatie en de benadering in andere landen. In Italië b.v. vallen monumenten in overheidsbezit onder de regionale diensten voor Monumentenzorg — de Soprintendenze ai Monumenti — die ze ook in eigen beheer restaureren. In Nederland speelt de Rijksgebouwendienst deze rol, waar de Rijksdienst voor de Monumentenzorg principiëel niet zelf restaureert of ontwerpen voor restauraties maakt. Helaas is het niet steeds even doorzichtig hoe het samenspel tussen deze twee organisaties verloopt en het is mogelijk dat dit niet altijd in het belang van het monument uitvalt. Hierbij denkt men onwillekeurig aan de merkwaardige gang van zaken bij de restauratie van Het Loo die door de voorzitter van de KNOB, mr. dr. L. de Gou ook tijdens zijn afscheidsrede op de zomervergadering van de Bond ter sprake is gebracht. Deze rede zal in het september-nummer van het *Bulletin KNOB* worden afgedrukt. De redactie hoopt in dat nummer eveneens een aantal documenten te publiceren die de Minister van CRM heeft gehanteerd bij het ook naast zich neerleggen van de motie Veder-Smit c.s. over het niet overgaan tot uitvoering van de voorgenomen tuinaanleg van Het Loo³. De lezers van dit *Bulletin* zullen dan hopelijk kunnen volgen waarom de demissionaire bewindsman reconstructie van de tuin in de oorspronkelijke vorm „gepast en geboden” acht.

DE REDACTIE

¹ Arbeitskreis „Historische Stadtkerne” der Deutschen Unesco-Kommission, *Sanierung historischer Stadtkerne im Ausland*, Schriftenreihe „Stadtentwicklung” des Bundesministers für Raumordnung, Bauwesen und Städtebau, 02.002, 1975, 329 blz.

² *Monument en binnenstad*, Discussienota van de Raad der Europese Gemeenten. Een onderzoek in een veertiental Nederlandse gemeenten. Raad der Europese Gemeenten, Wilhelminasingel 56, Maastricht, 224 blz.

³ Afgedrukt in *Bulletin KNOB*, 75 (1976), 169.

ENTWICKLUNG DER STADTERHALTUNGSPOLITIK IN ITALIEN

INGRID BROCK

I. Voraussetzungen

Die bevorzugte *Siedlungsform* auf der italienischen Halbinsel war jahrtausendlang der geschlossene Ort, die Stadt. Italien kann in Europa als das Land der urbanen Kultur bezeichnet werden. Jede der ungefähr 8000 Gemeinden besitzt ihren alten Kern, das „Centro storico“, in den meisten Fällen mit einer reichen, heute noch vorhandenen und ablesbaren architektonischen Stratifikation in Kontinuität ab der römischen Zeit.

In vielen Orten existiert (noch) ein *intaktes städtisches Leben*; Als Gründe hierfür könnte man anführen: Evidenz der baulichen Zeugen aus den vergangenen Epochen, die starken Bindungen der Bevölkerung an Tradition und Familie, das Klima und eine natürliche Disposition zur Kommunikation, noch vorhandene weitverzweigte Einzelhandelssysteme und eine grosse Anzahl von kleinen und kleinsten Handwerksbetrieben (nach der Meinung der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft eher entwicklungshemmende Faktoren!). In jeder Stadt sind noch plurifunktional organisierte Quartiere zu finden.

Eine sehr verbreitete *Besitzform* ist das Stockwerkseigentum oder die Eigentumswohnung, auch in der Altstadt (der Durchschnitt liegt in Italien bei 50%, variiert jedoch von Ort zu Ort). Auf der einen Seite trägt dieses Wohnen im Selbsterworbenen oder Ererbten sehr zur Identifikation des Einwohnern mit seiner Umgebung bei, auf der anderen Seite kann die Aufteilung und die z.T. irrationale Zersplitterung innerhalb einer Gebäudeeinheit Sanierungs- und Ordnungsmassnahmen erschweren.

Der grösste Teil der Altstädte befindet sich in einer exponierten, *einzigartigen topographischen Lage*, d.h. auf Höhen; dieses bedeutet zunächst für die architektonisch-städtebauliche Erhaltung selbst einen Vorteil, denn die neuen Verkehrswege des 19. und 20. Jahrhunderts — Eisenbahnen und Autostrassen — konnten nur mit einigem Abstand heran- oder vorbeigeführt werden; genügend Platz für die sich nun entwickelnden

Aktivitäten (Industrien, Verwaltungen, grosse Kaufhäuser — Centri „direzionali“ und „commerciali“) bot sich zwischen den Bahnhöfen oder Verkehrsknotenpunkten und den historischen Zentren an. Einige Beispiele: Bergamo, Perugia, Assisi, Siena, Orvieto, Gubbio, Urbino, Todi, Spoleto, etc.; die Altstadt wurde zur Oberstadt, die neuen Quartiere bilden die Unterstadt.

II. Begriffe und Konzepte

Die eben erwähnten Faktoren erklären wohl auch, warum die Altstadt — weitaus mehr als in anderen Ländern — als ein *einheitliches*, ich würde sagen, auch abgeschlossenes *Gebilde*, als eine Art Gesamtkunstwerk, eine bestimmte „Forma urbis“, gesehen wurde und wird und z.B. die italienischen Denkmalschutzgesetze von 1939 bereits einen Artikel enthalten, der erlaubt, ganze Altstädte unter Schutz zu stellen, wenn sie mit ihrer landschaftlichen Umgebung eine Einheit bilden¹.

In diesem Zusammenhang sei auch daran erinnert, dass weit verbreitet in Europa eine wissenschaftliche Beschäftigung und Auseinandersetzung mit dem Phänomen Stadt in mehreren Disziplinen — z.B. Städtebau: Sitte, Gantner, Gruber u.a.; Sozio-Ökonomie: Max Weber — bereits Ende des vorigen und zu Beginn dieses Jahrhunderts einsetzte und Schutz- und Erhaltungsprobleme von „Ensembles“ einschliesslich der „architettura minore“ Gegenstand grosser Kontroversen zwischen Denkmalpflegern, Architekten, Archäologen und Politikern waren. Später jedoch wurden diese Ansätze durch die politischen Umstürze, Kriegsergebnisse und die danach einsetzende sprunghafte technische und technologische Entwicklung — verbunden mit dem Glauben an das bessere Neue — vergessen.

Im Deutschland der Nachkriegszeit z.B. schliessen nur wenige Wiederaufbauprogramme an diese frühen Diskussionen und Studien an (Nürnberg!). In Italien dagegen, wo die letzte grosse Periode der Strassendurchbrüche, der

¹ Vergleiche „Legge 29 giugno 1939 N. 1497 — Protezione delle bellezze naturali“, Art. 1.3.

Abb. 1. Wohnen wird durch tertiäre Aktivitäten ersetzt: Venedig, Sparcasse am Campo Manin (Projekt Nervi/Scattolin); auch die angrenzenden Paläste bewahren nur noch in den oberen Stockwerken die alten Fassaden, Erdgeschoss und Inneres sind vollkommen den neuen Nutzungen angepasst (zu Grundsituation 1).

„Aushöhlungen“ (Sventramenti) und Flächen-sanierungen eng mit der Selbstdarstellung des Faschismus (in Rom mit Mussolini persönlich) verbunden war, flammte die Diskussion nach 1944 um das „Wie“ der Sanierung sofort wieder auf. Studien und Forschungen an den Universi-

^{1a} Vgl. E. R. Trinccano, „Venezia minore“, Milano 1948; S. Muratori, „Studi per una operante storia urbana di Venezia“, Roma 1960 und „Studi per una operante storia urbana di Roma“, 1963; G. Caniggia, „Strutture dello spazio antropico“, Firenze 1976; „Rapporto sulla pianificazione urbana a Venezia“, von L. Benevolo u.a., ital. und franz. Ausgabe: UNESCO, Venedig 1975, dt. Ausgabe: Dt. UNESCO Kommission Köln 1976. In dem letztgenannten Bericht wurde die Forderung auf Seite 12–14 nochmals präzisiert:

„...Der Organismus der Altstadt ist ein Gefüge von Bauwerken und Freiräumen, das Haus für Haus untersucht und behandelt werden muss. Um die unendlichen Sonderfälle der einzelnen Gebäude in weniger zahlreiche Kategorien zusammenzufassen, ist es notwendig, sie nach typologischen Gruppen zu klassifizieren, d.h. man muss die Entwurfsmodelle rekonstruieren, die seinerzeit zu ihrer Realisierung gedient haben und die heute benutzt werden sollten, um akzeptable Verfahren für ihre Erhaltung und Umgestaltung festzusetzen... Der Hinweis auf die typologischen Modelle dient auch dazu, die langjährige Frage der Koexistenz zwischen Altem und Neuem, die für so lange Zeit die theoretischen Studien und die praktischen Erfahrungen in Anspruch genommen hat, zu lösen. Es gibt Werke, bei denen die materielle Authentizität einige nicht reproduzierbare Werte aufzeigt, d.h. der Entwurf kann nicht von der Ausführung getrennt und nicht wiederholt werden: bei Malereien, Skulpturen, aber auch bei Mauerwerken und Gebäuden, bei denen häufige und bedeutende Veränderungen in der Struktur vorhanden sind. In diesen Fällen ist das originale Werk nicht wiederherstellbar, aber in allen anderen Fällen kann die

tätsinstituten lieferten neue Argumente, besonders auch für die heute so wichtig gewordene Stadt- und Gebäudetypologie, aus der sich in Italien die Forderung nach einer die gesamte architektonische Struktur umfassenden Erhaltung ableitet ^{1a}. Im Gegensatz dazu begnügen sich angel-

Ausführung — wenn das Entwurfsmodell bekannt ist — mehr oder weniger getreu wiederholt werden; so kann man die Mauern, das Gebälk, das Beiwerk ersetzen und am Ende ganze verlorengegangene Gebäude rekonstruieren, wenn es damit getan ist, einen schon in der Vergangenheit oft vorkommenden Typ, der mit ausreichender Genauigkeit festliegt, noch einmal zu wiederholen. Diese Übertretung der traditionellen „Restaurierungsregeln“ wird von denjenigen Spezialisten heftig kritisiert, die zwar eine authentische Erhaltung eines einzelnen architektonischen Organismus, nicht jedoch eines Stadtgefüges fordern; d.h. sie befürworten die Erhaltung einiger Gebäude und lassen damit die Zerstörung und den „freien“ Wiederaufbau aller übrigen zu. In diesem Sinne wurde die Restaurierung als aussergewöhnliche Behandlung für einige bemerkenswerte Bauten (die „Denkmäler“) kodifiziert... Wenn jedoch das Restaurierungskonzept auf die Stadt ausgedehnt wird, werden die Gebäude zu Einzelteilen, die zu bewahren sind, ganz gleich, ob sie existieren oder ersetzt werden müssen — wenn sie fehlen —, um die Integrität des gesamten Organismus zu vervollständigen, wie die Ziegel und die Säulen bei einem Einzelbauwerk. Das Einfügen von neuen Gebäuden im gleichen Masstab wie die alten ist dagegen unzulässig, und die Frage wird überflüssig, ob sie an die Umgebung „angepasst“ oder „echt modern“ sein sollen. In der Altstadt können nur die Gebäude stehen, die ihre ursprüngliche Struktur bilden — konserviert, restauriert und im Grenzfall mit einem vernünftigen Mass an getreuer Wiedergabe nach den originalen typologischen Vorlagen rekonstruiert.“

Abb. 2. Neue Volksquartiere an der Peripherie: Venedig, Sacca Fisola (zu Grundsituation 1).

sächsische und vor allem auch deutsche Programme oft mit einer kulissenhaften Bewahrung des äusseren Erscheinungsbildes, was nach und nach zur Aushöhlung der authentischen historischen Substanz führt.

Die neuen Argumente fanden allmählich Eingang in die *im Auftrag von Gemeinden* erarbeiteten Stadtentwicklungspläne; die Verfasser waren bis 1970 fast ausnahmslos Universitätsprofessoren wie G. Astengo, G. DeCarlo, L. Quaroni, G. Samonà, M. Coppa. Sie wurden darüberhinaus von *Italia Nostra*², dem Istituto Nazionale di Urbanistica (INU), der ANCSA³ u.a. aufgenommen und verbreitet. Als Höhepunkt der theoretischen Diskussion und als Zusammenfassung von Vorschlägen zur Altstadterhaltung können die Abschluss-Thesen auf dem ANCSA-Kongress in Gubbio 1960 genannt werden:

Die *Altstädte* werden hier als das „*Antico patrimonio urbano*“ definiert, gegen ihre Veränderung und Zerstörung sprechen vor allem zwei Gründe:

1) ein kultureller, nämlich das historische Bewusstsein; heute, nach mehr als einem Jahrhundert historisch-kritischer Studien, sind wir zum ersten Mal in der Geschichte in der Lage, jede vergangene Epoche aus sich selbst heraus zu verstehen und zu achten. Seitdem sich unsere Zivilisi-

sation mit der Vergangenheit auf dem Wege der kritischen Reflexion auseinandersetzen muss und diese Reflexion von den physischen (materiellen) Zeugnissen ausgeht, ist die Erhaltung dieser Zeugen ein unersetzbares Element des Gleichgewichts unserer Kultur, d.h. ohne diese Verbindung zur Vergangenheit verlieren wir die zeitliche Dimension unserer Kultur⁴.

2) ein technisch-praktischer Grund: es ist unmöglich, die nach heutigen sozio-ökonomischen Prinzipien organisierten Funktionen den historischen Zentren anzupassen. Keine noch so eingreifenden Veränderungen würden den alten Ortskernen garantieren, sich im Gleichgewicht zu entwickeln; die erste Massnahme zur Erhaltung des Gleichgewichts ist daher, die Aktivitäten von ihnen fern zu halten, die nicht mit den überkommenen baulichen Strukturen im Einklang stehen.

Ein *aufgeklärter und moderner Stadtentwicklungsplan (Piano regolatore generale)* ist das *rechthche Instrument*, mit dem man die Phänomene kontrolliert, das jedem Stadtteil seine Bestimmung zuweist. Die „erhaltende Sanierung“ (*risanamento conservativo*) wird allgemein als Therapie für das „centro storico“ vorgeschlagen; die Praktiken der Flächensanierung, Strassenverbreiterung, der Anpassung um jeden Preis, wer-

² „Italia Nostra“ ist ein privater Verein zur Bewahrung der Umwelt, gegründet 1955; auf nationaler Ebene organisiert, die Zentrale befindet sich in Rom; ca. 20 000 Mitglieder in 130, im ganzen Land eingereichten Sektionen.

³ „Associazione Nazionale per i Centri Storico-

Artistici“, gegründet 1960, mit Sitz in Gubbio; Mitglieder sind Gemeinden, weitere öffentliche Verbände (z.B. Regionen) und Spezialisten.

⁴ Übersetzt zitiert nach L. Benevolo aus „Il futuro dei centri storici ed il PRG di Urbino“, 1964.

Abb. 3. Assisi, Nebenstrasse an der Umfassungsmauer des römischen Amphitheaters (zu Grundsituation 2a).

den ausdrücklich abgelehnt und in die Vergangenheit verwiesen. Die Erhaltung der alten Zentren und ihre Revitalisierung wird so vorrangig als eine Aufgabe der umfassenderen städtebaulichen Disziplin (*materia urbanistica*) — nicht der Denkmalpflege⁵ — verstanden.

Die Verbesserungen, die daraufhin im letzten Jahrzehnt in das Städtebaugesetz (*Legge urbanistica*) von 1942 eingeführt wurden, sind in Anbetracht der komplizierten politischen und gesell-

schaftlichen Struktur des Landes beachtlich: Verabschiedung der „*Legge Ponte*“ Nr. 765, 1967: Möglichkeiten für die übergeordneten Stellen (Region, Ministerium), bei der Genehmigung eines „*Piano regolatore generale*“ (PRG) Modifikationen zum Schutz von Landschaft, historischen Zentren, archäologischen Zonen einzuführen; Beschränkung der Eingriffe in den Altstadtgebieten — bis zum Inkrafttreten eines PRG — auf Restaurierung und Konsolidie-

⁵ Das bedeutet nicht, dass die Baudenkmalämter (*Soprintendenze ai Monumenti*) keine Aufgaben bei der Stadterhaltung wahrzunehmen haben; ihnen obliegt es zum Beispiel, bei der Ausarbeitung der städtebaulichen Instrumente Gutachten abzugeben und Vorschläge einzubringen. Der Hauptakzent ihrer Arbeit liegt jedoch auf der Inventarisierung und der Restaurierung von Ein-

zelobjekten, vor allem derjenigen im öffentlichen Besitz. — Zur Organisation und Funktion der Denkmalpflege in Italien siehe auch: *Sanierung historischer Stadtkerne im Ausland*, Kapitel „Italien“, Schriftenreihe *Stadtentwicklung* des Bundesministers für Raumordnung, Bauwesen und Städtebau 02.002, Bonn 1975, S. 159 ff.

Abb. 4, 5. Häufig bestehen die italienischen historischen Zentren zu mehr als 50% aus Adelspalästen und Klosteranlagen; vor allem in den kleinen und mittleren Altstädten ist es schwierig, für alle diese baulichen Zeugnisse einer vergangenen Gesellschaft adäquate Nutzungen zu finden, das Angebot übersteigt bei weitem den Bedarf. Abb. 4. Leerstehender Palast in Foligno (Umbrien); Abb. 5. Wohnungen haben sich in einem Palast „eingemischt“ (Capua/Campanien — vgl. auch Grundsituation 2b).

rung; Begrenzung der Baumassenzahl auf 3,0 und der Bauhöhen auf 25,0 m, Unbebaubarkeit der Freiflächen. Das „Decreto ministeriale“ vom 2.4.1968 über die „Urbanistischen Standards“ definiert nochmals die Arten der homogenen Zonen innerhalb eines Gemeindegebiets und geht bei der Zone A (= „agglomerati urbani di interesse storico-artistico“ von Massnahmen im Sinne der „erhaltenden Sanierung“ (risanamento conservativo) aus; damit ist der Begriff zum ersten Mal in die italienische städtebauliche Gesetz-

gebung eingeführt worden⁶.

Auf diese Weise erfuhr die kulturelle und architektonisch-städtebauliche Debatte um die Erhaltung der alten Zentren in Italien eine Art öffentliche Abklärung, während die ökonomischen und sozialen Implikationen bei der Stadterhaltung in der Praxis noch genügend Zündstoff bieten und bieten werden. Die erste Diskussion dieser Problemkomplexe in einem grösseren Rahmen fand im Oktober 1974 in Bologna auf einem der Vorbereitungskongresse für das Europäische

⁶ Allerdings entscheidet letztlich jede Stadtverwaltung autonom aufgrund der gemeindlichen Planungshoheit über den Umfang ihrer A-Zonen, fast alle Gemeinden erklären ihr gesamtes historisches Zentrum zur A-Zone; eine eklatante Ausnahme bildet hier Venedig: sowohl der Allgemeine Stadtentwicklungsplan von 1962 als auch die Detailpläne von 1974 sehen eine Aufteilung von „Venezia insulare“ in Bereiche der erhaltenen Sanierung (A-Zonen) und in Umstrukturierungsgebiete (B-Zonen) vor. Da die Stadt Venedig in mancher-

lei Hinsicht einen Ausnahmefall darstellt, wird im Rahmen dieses Artikels nicht näher auf ihre Probleme eingegangen werden. Zusammenfassende Darstellungen dieses speziellen Kapitels zur Rettung von alten Städten siehe I. Brock, „Venedig — Ursachen des Verfalls und Massnahmen zu seiner Erhaltung“, in: *Urbanistik und Denkmalpflege*, Vortragsreihe im Zentralinstitut f. Kunstgeschichte, München 1974, S. 250 ff. und *Rapporto sulla pianificazione urbana a Venezia*, siehe Anmerkung 1a, letzter Titel.

Abb. 6. S. Gregorio (Latium) — zu Grundsituation 3.

Denkmaljahr statt („Social cost of the integrated conservation of historic sectors“, Veranstalter: Council of Europe — Committee on Monuments and Sites). Hier wurde die „integrierte Erhaltung“, d.h. die Bewahrung der überkommenen räumlichen *und* sozialen Strukturen, von den Vertretern aller europäischen Staaten in der Schlussklärung empfohlen. Jedoch haben wir es in der Realität nicht mehr mit intakten, unabhängigen Stadtorganismen zu tun, und allein die Festlegung, was die jeweils zu bewahrende soziale Umwelt sei, bereitet unendliche Schwierigkeiten; auch die ideologische Aufladung spielt natürlich eine Rolle. Der „angestammten“ Bevölkerung soll die Altstadt erhalten bleiben, aber wie ist zu verfahren, wenn die gegenwärtigen Bewohner erst vor einigen Jahren als Gastarbeiter zuwanderten oder ein hoher Prozentsatz von ihnen sich aus alten Leuten oder Studenten zusammensetzt? Oder, wenn in wirtschaftlich schwachen Gebieten heute nicht nur Dörfer, sondern auch einstmals bedeutende Städte verlassen sind? Hier wird klar, dass das Stadterhaltungsproblem auch in einem territorialen Kontext gesehen werden muss! Bevor wir uns in einem dritten Teil eini-

gen konkreten Massnahmen in italienischen Gemeinden zuwenden, halte ich es daher für notwendig, kurz diesen allgemeinen sozio-ökonomischen background des Landes und seine Rückwirkung auf die Stadterhaltung darzustellen. Diesen sollte man bei der Bewertung der erörterten Beispiele als permanenten Hintergrund vor Augen haben.

Mit der Entwicklung der Industrie haben sich die *Wirtschaftskräfte* in Italien mehr und mehr im Norden bandartig am Fuss der Alpen oder des Apennins, entlang den Küsten Liguriens und der Romagna, am Arno und am Po konzentriert. Im Süden gibt es nur wenige punktförmige Ballungszentren: Rom, Neapel, Bari, Tarent, Messina, Palermo, Catania. Weite verlassene Gebiete im Hinterland von Venetien, von den Marken und von Latium, in den Abruzzen und vor allem im Inneren von Süditalien, wo sich die meisten historischen Zentren befinden, sind die Folge.

Unter *ökonomischen Gesichtspunkten* gesehen, lassen sich heute *drei Grundsituationen* unterscheiden:

1) *Alte Zentren oder Quartiere in Ballungsräumen*: In Phasen des wirtschaftlichen Über-

drucks findet eine Erneuerung mit Funktionswechsel statt, Wohnen wird durch tertiäre Aktivitäten und/oder durch Wohnen für kapitalbesitzende Schichten ersetzt; durch die Aussiedlung der angestammten Bevölkerung nehmen an der Peripherie die Volksquartiere mit mangelhafter Infrastruktur zu; die Bauindustrie expandiert.

2) *Mittlere und kleinere Zentren in Gebieten, in denen ein wirtschaftliches Gleichgewicht herrscht:*

a) Die Chancen für die Altstadterhaltung sind am grössten, wenn ein gewisses Wachstum nicht überschritten wird, die Aktivitäten über längere Zeiträume hinweg stabil und in ihrer Art gleichbleiben und eine alteingesessene Bevölkerung stets die Modernisierung der Häuser betrieben und so die Bausubstanz dem jeweiligen technologischen Niveau angeglichen hat. In diesen Fällen reicht eine Restriktionspolitik zur Bewahrung der alten Substanz aus, Beispiele: Siena, Perugia, Assisi, ein grosser Teil der italienischen Mittelstädte.

b) In Gebieten, wo die Wirtschaft auf instabilen oder sich verändernden Faktoren beruht (z.B. Landwirtschaft) ist die Bauindustrie oft der einzige Garant für dieses (Noch-)Gleichgewicht. Der Verfall der alten Substanz beginnt, da durch Kredit und Steuererleichterungen die Errichtung neuer Wohnungen ausserhalb der alten Zentren begünstigt wird; die wohlhabenderen Schichten verlassen die Altstadt, die Landbevölkerung aus der Umgebung rückt nach (1. Stufe der Migration, Beispiele: Capua, Benevent, Alatri);

3) *Historische Zentren in heute „unterentwickelten“ Gebieten:* sie werden nur noch von alten Leuten und Kindern bewohnt und sind dem Verfall preisgegeben (in den Abruzzen, in Latium/Etrurien, im Inneren von Kalabrien, Lukanien, usw.); keiner will sie haben!

Bisher ist es den zuständigen Fachbehörden für Wirtschafts- und Raumplanung nicht gelungen, ökonomisch ausgeglichene Gebiete herzustellen (diese Aufgabe bleibt wohl einem postindustriellen Zeitalter vorbehalten!). Folglich kann man z.Z. von dieser Seite her noch keine generell anwendbaren Empfehlungen oder Rezepte zur Revitalisierung der Altstädte erwarten.

Auf den eben beschriebenen Mangel an übergeordneten Leitplänen und die momentanen Dezentralisierungstendenzen in der öffentlichen Verwaltung Italiens ist es vielleicht auch zurückzuführen, dass politisch und wirtschaftlich stabile Gemeinden in eigener Initiative für sich und ihr Einflussgebiet (comprensorio) Entwick-

Abb. 7. Altes Ghetto in Venedig. Ähnlich muss man sich auch die Ghettobebauung in Rom und anderen Städten vor ihrer Sanierung um 1900 vorstellen.

lungsprogramme aufstellten. Als Beispiele mögen hier Bologna (Stadtparlament mit Linksparteienmehrheit) und Como (Stadtparlament mit Mehrheit der Mitte-Rechts-Parteien) angeführt werden. Beide Städte hatten in ihren früheren Stadtentwicklungsplänen aus den fünfziger Jahren auf allen Sektoren hohe Zuwachsraten vorausgesehen: Nach dem PRG der Gemeinde *Como* von 1956 sollte die Bevölkerung im Jahrzehnt 1980/90 auf eine Million Einwohner ansteigen, heute zählt sie ca. 95 000 Einwohner! Die Stadtväter von *Bologna* sahen in ihrem Plan von 1955 ebenfalls eine Million Einwohner für ihr Gemeindegebiet vor. Wir kennen den Entwurf von Kenzo Tange für ein Entwicklungsgebiet, ein „Centro direzionale“ zur Konzentrierung von high business und Verwaltung im Norden vor den Toren der Stadt. Das Projekt wurde 1968 vorgelegt und sollte in zwei Stufen verwirklicht werden: bis 1981 Erschliessung und Bebauung von 270 ha, bis 2001 dann von insgesamt 520 ha; (das historische Zentrum von Bologna inner-

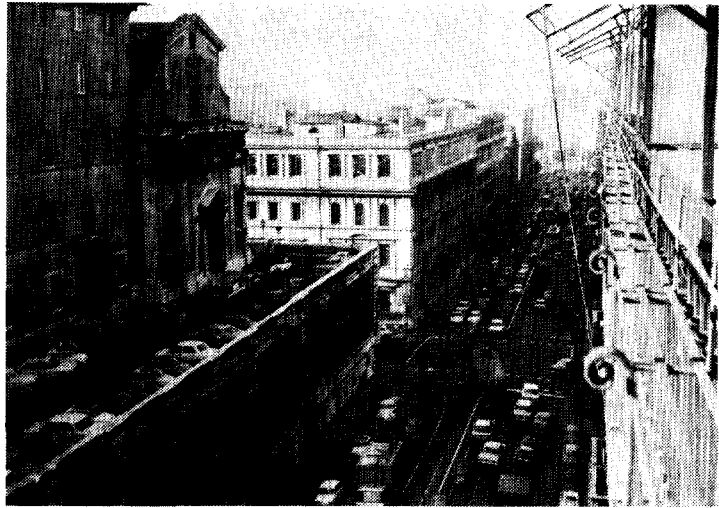

Abb. 8. Rom, Via Cavour: typischer Strassendurchbruch Ende des 19. Jahrhunderts ohne Rücksicht auf Topographie und gewachsene Stadtstruktur.

halb der ehemaligen Mauern — eines der grössten überhaupt — umfasst 435 ha) ⁷.

In späteren revidierten Plänen üben diese Stadtregierungen Selbstbeschränkung, einerseits aus einer realistischen Einschätzung der Lage heraus, andererseits wohl auch deshalb, weil sie auf diese Weise ihr Einflussgebiet eher stabilisieren und durchorganisieren können. So begrenzt die Bologneser Planvariante von 1969 zum Beispiel die maximale Einwohnerzahl auf 600 000!

Dieses autonome Planen der Kommunalbehörden kann unter Umständen das bestehende ökonomische Ungleichgewicht weiter verstärken, zum Nachteil für die Gemeinden und Provinzen mit geringen Entwicklungschancen. Ähnliche Phänomene können auch in Ländern, in denen dezentralisierte Verwaltungsformen schon länger praktiziert werden, z.B. in Jugoslawien, beobachtet werden.

III. Erfahrungen in einigen Gemeinden bei Stadterhaltungsmassnahmen

Im Folgenden sollen anhand von konkreten Hinweisen und exemplarischen Fällen die Versuche zur Verwirklichung der theoretischen Vorstellungen bzw. Modelle und die bisher erreichten Er-

⁷ Weitere Daten und ausführliche Beschreibung des Projektes finden sich in der Architekturzeitschrift *Parametro*, 1, 1970.

⁸ Diese Bezeichnung wird besonders häufig von L. Benevolo gebraucht, so zum Beispiel in seinem Referat über die Politik der Gemeinden für die Altstädte auf dem „Convegno nazionale sui centri storici“, Roma, 10-15.12.1975 oder auch letztens auf dem Internationalen Symposium über Denkmalpflege in Berlin, Früh-

gebnisse dargestellt werden. In der Realität lösen sich die verschiedenen Konzepte nicht von heute auf morgen ab oder die Strategien ändern sich sofort mit den neuen Erkenntnissen, sondern sie können in der Planungspolitik der Gemeinden lange Zeit nebeneinander her bestehen.

a) Die ersten grossen Sanierungen ab dem vorigen Jahrhundert folgten dem sogenannten „postliberalen“ Modell ⁸: Die öffentliche Hand (Gemeinde) übernahm die Kosten für die Umlegung, die Restrukturierung und die moderne Erschliessung und überliess mit nur wenigen Einschränkungen den Privaten die Nutzung, die Wiederbebauung und die sich daraus ergebenden Gewinne. Dieses Verfahren wird noch heute allgemein bei Neubaugebieten angewandt; eine Änderung sieht in Italien das Gesetz N. 10, 1977 („Norme per la edificabilità dei suoli“) vor: die „Baulizenz“ soll durch eine „Baukonzession“ ersetzt werden, für die je nach Bauobjekt, Erschliessungskosten und Nutzung eine bestimmte Summe zu entrichten ist. Ausführungsbestimmungen werden zur Zeit in den Gemeinden erarbeitet.

Beengte, ungesunde Verhältnisse wie in den aufgelassenen Ghettos (zum Beispiel in Rom ⁹), neue staatliche Repräsentationsbedürfnisse (nach

jahr 1976.

⁹ Auf ca. 3 ha einschliesslich Strassen- und Platzflächen hausten hier 3500-4000 Menschen; 1885 wurde das alte Ghetto zerstört und in den darauffolgenden 20 Jahren eine Wiederbebauung (Flächensanierung) in vier grossen Häuserblöcken durchgeführt; vergleiche auch *Guide Rionali di Roma, Rione XI - S. Angelo*, 2. ed., Roma 1971.

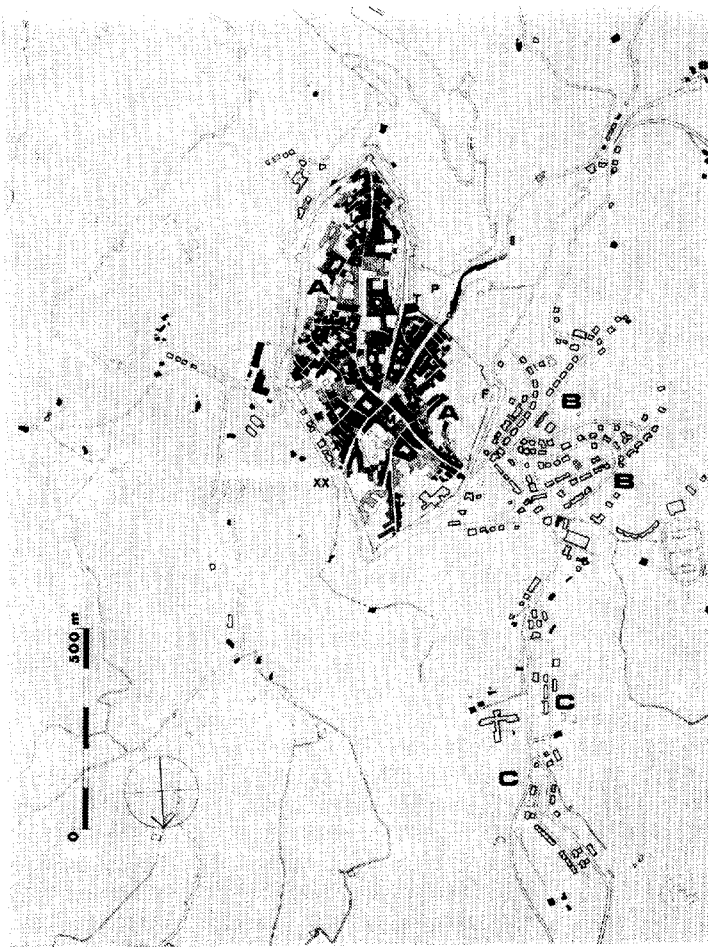

Abb. 9. Urbino: Statischer Zustand der Gebäude, Skala von dunkel (schlecht) nach hell (gut), A = hist. Zentrum, B = Restrukturierungsgebiet, C = auszubauender neuer Stadtteil, D = Palazzo Ducale, F = Festung Alborno, J = Juristische Fakultät, L = Lehrefakultät, M = Markt, Piazza delle Erbe, P = neue Parkanlage, Mercatale, S = Studentenheime Colle Cappuccini, T = Theater, X = Quartier Lavagine, XX = Porta Lavagine und geplanter Anschluss an die Fernstrassen. (Aus G. DeCarlo, *Urbino*).

der Staatsgründung von 1870) und das zunehmende Verkehrsaufkommen waren zunächst die grossen Sanierungsanlässe, bis die Konzentrierung des tertiären Sektors in der „City“ (vgl. auch Abschnitt II, 1) die historisch vorgegebenen, plurifunktional ausgelegten Strukturen mehr und mehr aushöhlte und zerstörte. In Italien allerdings beschränkte sich der „Stadtumbau“ und der Abriss ganzer Quartiere auf wenige grosse Zentren. Der Verlust war und ist im Vergleich zu anderen Ländern noch relativ gering.

b) Die Anerkennung *des Modells der erhaltenen Sanierung* (risanamento conservativo) bestand zunächst nur aus Veränderungssperren und Nutzungsbeschränkungen in zahlreichen, von den Kommunalbehörden zu A-Zonen erklärten Altstädten. Bereits begonnene Strassenverbreiterungen und Flächensanierungen wurden gestoppt,

sogenannte „Sanierungsruinen“ entstanden vor allen in grösseren Städten wie in Rom (hier wurde im Piano regolatore generale von 1962/64 fast das ganze Areal innerhalb der Aurelianischen Mauer als A-Zone ausgewiesen) und selbst in Mailand.

Bedauerlicherweise ist man vielerorts bis jetzt nur in den theoretischen Ansätzen über diese passiven Restriktionsmassnahmen hinausgekommen; der Spekulationsdruck auf die alten Zentren hat zwar nachgelassen, aber für konkrete Restaurierungsmassnahmen fehlen Anreiz und Mittel. Es besteht die Gefahr, dass sich die Bauwirtschaft und die Investitionen mehr auf die übrigen Stadtteile konzentrieren und die historischen Zentren — isoliert in einer Art Ausnahmezustand — weiter verfallen.

In einer ganzen Reihe von Städten gelang es inzwischen aber auch, nach gründlichen Analysen

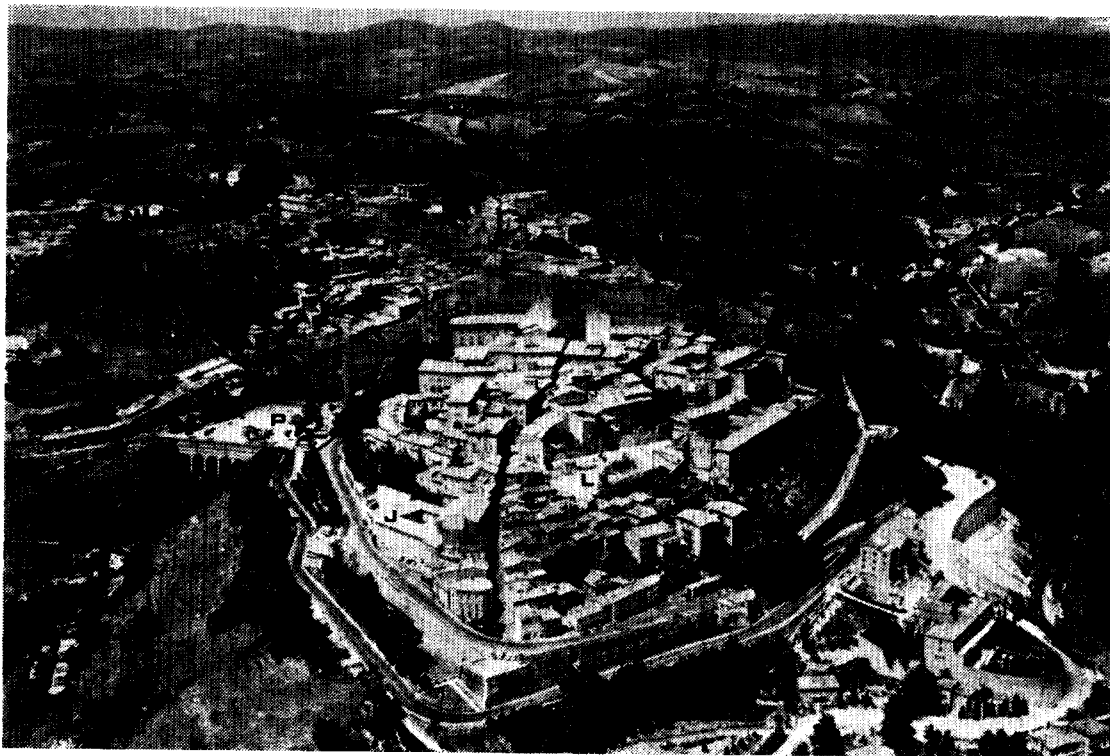

Abb. 10. Urbino, Ansicht von Süden (Siehe Beschreibung Abb. 9).

der historischen Substanz die Auflagen und Schutzbestimmungen in revidierten Stadterhaltungsplänen und Detailprogrammen zu differenzieren und Wiederherstellungsmassnahmen in die Wege zu leiten. Diese gehen umso eher über allgemeine Verbesserungen (z.B. Pflasterungen in herkömmlichen Materialien und Strassenbeleuchtungen wie in Como oder Urbino) hinaus, je mehr die Altstadt noch von allen Schichten bewohnt und genutzt wird, vgl. die unter der Grundsituation 2a) aufgeführten Beispiele, oder eine adäquate Funktion vorhanden ist bzw. entwickelt werden kann (in Urbino die Universität, in Assisi ein spezialisierter Tourismus, u.a.). Einige Städte unterstützen zum Teil schon seit Jahrzehnten private Initiativen aus Mitteln der Gemeindekasse, z.B. Bergamo, andere erhielten — meistens wegen der künstlerisch hervorragenden Bedeutung und des enormen Umfangs ihrer Bausubstanz — Finanzspritzen durch den Erlass von Sondergesetzen (*Leggi speciali*): Loreto, Bari, Assisi, Urbino, die erdbebengeschädigten Städte Tuscania und Ancona und natürlich Venedig (5 Sondergesetze in der Zeit von 1937 bis 1973!). Sie wirken nach folgendem Prinzip:

Mehrjahresprogramme zur Restaurierung oder Instandsetzung der wichtigen Gebäude werden aufgestellt, die Kosten für die Arbeiten übernimmt anteilmässig oder auch ausschliesslich der Staat, ebenso eventuelle Enteignungskosten bis zu 50% der Gesamthöhe, der Zuschuss an Private beträgt im Allgemeinen 30–40%. Was mit dem Modell der erhaltenden Sanierung und einem Sondergesetz erreichbar ist, soll im folgenden Abschnitt anhand der Entwicklungen in der Stadt Urbino in den letzten 10–15 Jahren aufgezeigt werden.

Urbino, wohl das architektonisch-städtebaulich bedeutendste Ensemble der Renaissance in den Marken, teilte das Schicksal von so zahlreichen mittleren und kleineren historischen Zentren, die heute im Hinterland dieser Region liegen (vgl. Grundsituation 2b). Nach der fürstlichen Glanzzeit ist mit Ausnahme eines grösseren Eingriffes um die Mitte des vorigen Jahrhunderts (Theaterbau mit der neuen Strasse Corso Garibaldi unterhalb des Palazzo Ducale und des Domes und Gartenanlagen des Pincio) keine Entwicklung von städtebaulicher Relevanz zu verzeichnen. Zwar

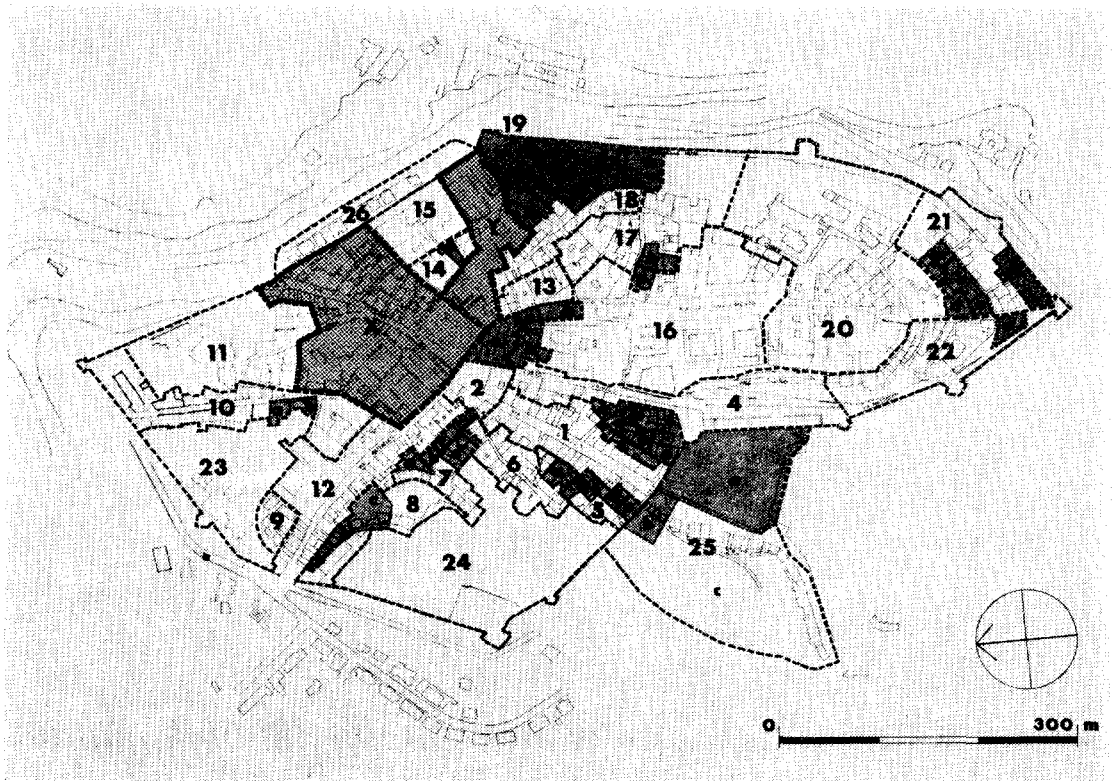

Abb. 11. Urbino, Unterteilung des historischen Zentrums in 26 Sanierungsgebiete („Comparti“ mit mehreren „Subcomparti“), für die jeweils einheitliche Massnahmen vorgesehen sind. X und Y kennzeichnen 2 „Comparti“, für die exemplarische Detailpläne erarbeitet wurden. (Aus G. DeCarlo, *Urbino*).

tauchte auch hier während der faschistischen Periode ein ehrgeiziges Stadtregulierungsprojekt auf, das ausser Sport- und Versammlungsbauten an den Hängen eine verbreiterte und begradigte, mit neuen Kolonnadenfronten gesäumte Längsachse auf den Palazzo Ducale hin vorsah, aber die übertriebenen Dimensionen im Verhältnis zur Einwohnerzahl und die ungeheuren Kosten verwiesen diese Planung für ein „nationales Monument“ von vornherein in das Reich der Utopie. Eher trug man während jener Ära zur heute bestehenden dekadenten ökonomischen Situation bei: die Abholzung der Wälder in der Umgebung — angeblich um Flächen für den Getreideanbau zu gewinnen — hatte eine Verkarstung der Böden und damit den Verfall der Landwirtschaft, des

¹⁰ Die Einwohnerzahl im gesamten Gemeindegebiet sank von 23 000 (1951) auf 17 500 (1965), die im unmittelbaren Stadtgebiet Urbino von 6503 (1951) auf 3964 (1971), letztere stieg inzwischen wieder leicht an: 4258 (1975).

wichtigsten Produktionszweiges, zur Folge. Die Verelendung der Bevölkerung und ihre Abwanderung an die sich industriell und touristisch entwickelnde Küste oder ins Ausland nahm ihren Anfang¹⁰.

Bereits 1958 beschloss der Stadtrat, für das Gemeindegebiet, das neben Urbino noch 14 umliegende Ortschaften umfasst, einen Piano regolatore generale aufzustellen. Mit der Herausgabe wurde 1959 Prof. Giancarlo DeCarlo (Mailand) beauftragt. Von Anfang an versuchte man, für die Bestandsaufnahme und Analyse eine möglichst breite Basis zu schaffen und viele Kreise an den Erhebungen zu beteiligen. Lokalverwaltung und Freie Universität¹¹ bildeten Ausschüsse für spezifische Probleme,

¹¹ Die Universität war 1564 von Papst Pius IV gegründet worden, das bereits bestehende „Collège des Savants“ der Fürsten Montefeltro ging in ihr auf. Sie wurde reichlich mit Privilegien (einschliesslich Landbesitz) ausgestattet, die sie sich durch die Jahrhunderte

Abb. 12. Urbino, Ansicht von Westen (Dom, Palazzo Ducale, darunter Theater).

zahlreiche Bürgerversammlungen fanden statt.

Der 1964 fertiggestellte Plan wurde im November desselben Jahres vom Stadtrat angenommen und im August 1967 durch den „Consiglio Superiore“ des Ministeriums für Öffentliche Arbeiten¹² genehmigt; (wenn auch mit Abschwächungen, besonders was die Bebaubarkeit der Umgebung betrifft).

Er kann als einer der ersten gelten, der methodisch dem neuesten Erkenntnisstand auf dem Gebiet der städtebaulichen Analyse und Planung, vor allem auch in Bezug auf das Pro-

blem Stadterhaltung-Stadterneuerung, Rechnung trägt. 1966 bzw. 1970 wurde er einem breiteren Publikum vorgelegt¹³. Die Entwicklung des gesamten Stadtkomplexes wird mit der Bewahrung des historischen Zentrums verknüpft, im Unterschied zu der (ursprünglichen) französischen Konzeption, die den „Secteur sauvegardé“ aus dem Zusammenhang herauslöst und isoliert behandelt.

Das Stadtgebiet von Urbino gliedert sich im Wesentlichen in 3 Bereiche, denen jeweils bestimmte Organisationskonzepte und Massnahmen haben.

¹² Diesem Organ oblag bis 1972 die Kontrolle über die kommunalen Planungen; im Zuge der Dezentralisierung der Verwaltung wird diese Funktion heute von den entsprechenden Regionalbehörden wahrgenommen.

¹³ G. DeCarlo, *Urbino. La storia di una città e il piano della sua evoluzione urbanistica*, Padova, Marsilio 1966, engl. Ausgabe: *Urbino. The history of a city and plans for its development*, Cambridge, Mass. and London; The MIT Press, 1970.

zu bewahren wusste. Nach der Proklamierung des italienischen Staates (1862) erhielt sie den Status einer Provinzialuniversität, 1924 wurde sie als „Freie Universität“ anerkannt, d.h. sie verwaltet sich auch heute noch selbst und erhält nur staatliche Zuschüsse in Relation zu ihrer Studentenzahl. Dadurch ist sie flexibler in Entscheidungen, in der Zusammenarbeit mit der lokalen Verwaltung, etc. — für die Stadt Urbino zweifellos ein Vorteil, der nicht hoch genug einzuschätzen ist im Vergleich zu anderen Städten, die es mit staatlichen, in Bürokratie erstarrten Universitätsstrukturen zu tun

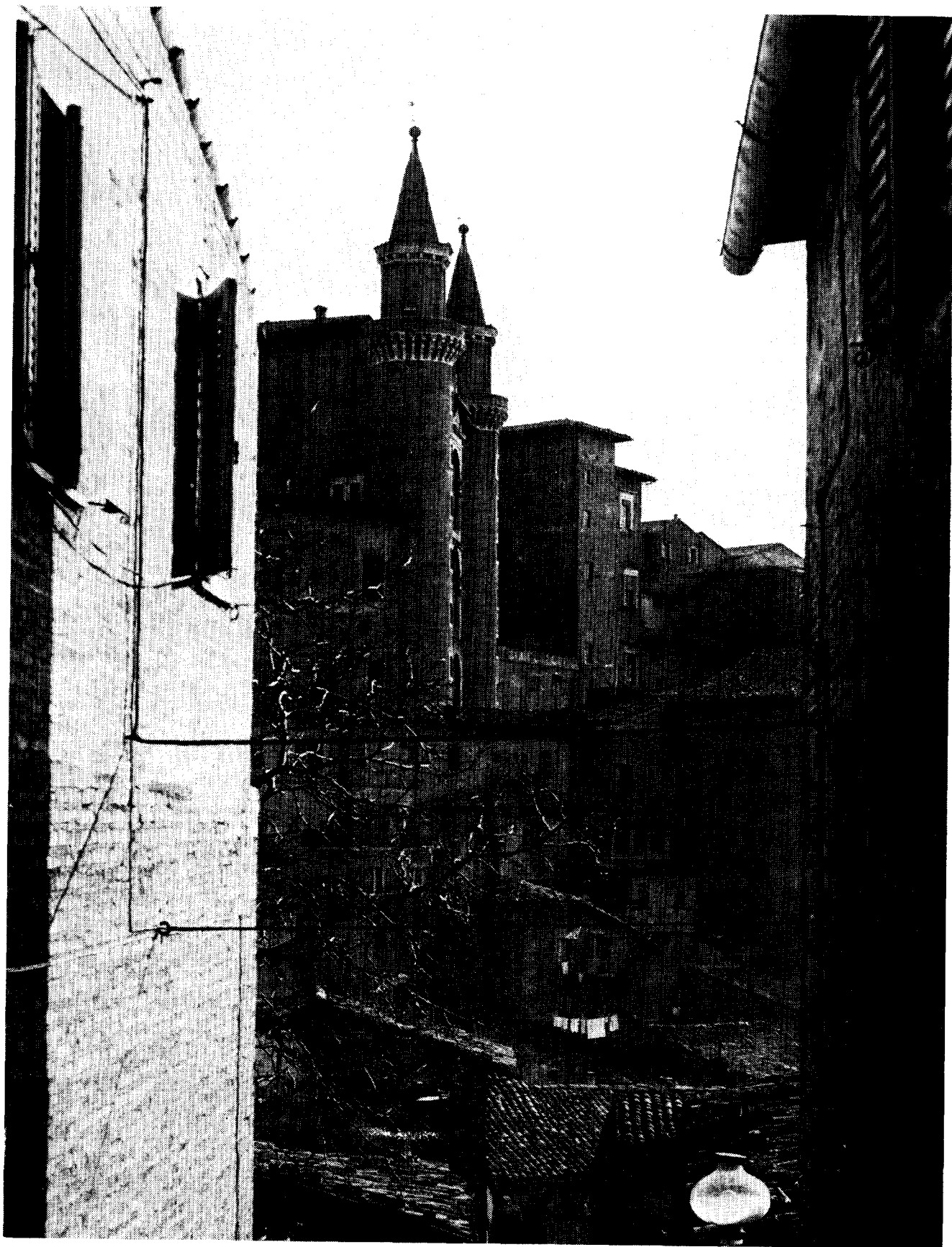

Abb. 13. Urbino, Blick von einer Treppenstrasse unterhalb der Festung Albornoz auf die Renaissancefassade des Palazzo Ducale; unten rechts Leuchte für Nebenstrassen (Entwurf: G. DeCarlo).

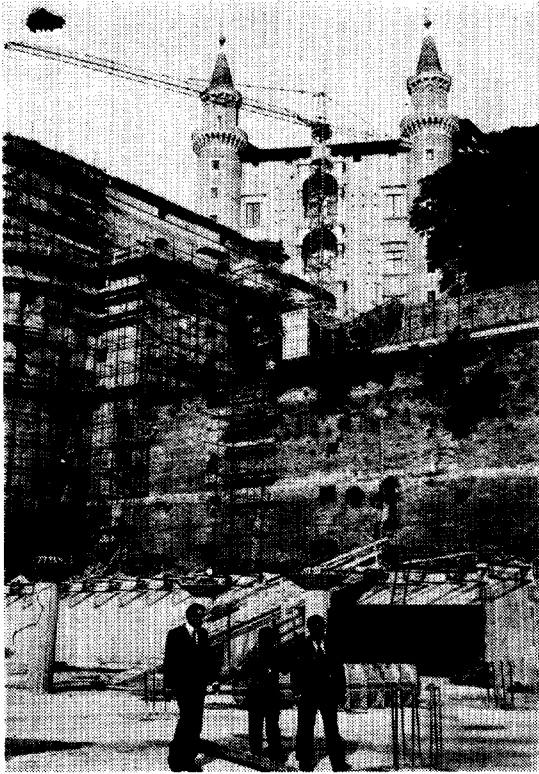

Abb. 14. Urbino, Konstruktion der Garage unter dem Mercatale und Restaurierung des Theaters (1973).

bündel entsprechen:

A. Die *Altstadt* (ca. 30 ha) soll vor allem dem Wohnen und der Universität vorbehalten bleiben. Sie wird in 26 „Comparti“ (vgl. Abb. 11) unterteilt, für die je nach dem vorhandenen Baubestand die Nutzung, die Restaurierungsmethode, das Material, etc. festgesetzt werden. Besonderes Interesse gilt der Neuordnung des Kleinhandels (vor allem durch die Restrukturierung eines Klosterkomplexes um die Piazza delle Erbe), des Touristenzustroms und des innerörtlichen Verkehrs (durch eine zweigeschossige Parkanlage unter dem „Mercato Nuovo“ oder „Mercatale“), der Wiederherstellung des Theaters (als öffentliches Zentrum), dem Ausbau der Universitätsfakultäten und der Errichtung einer grossen Rast- und Autoreparaturwerkstätte unterhalb der Porta Lavagine mit dem Ziel, den Einwohnern des angrenzenden, sanierungsbedürfti-

¹⁴ Vgl. z.B. die Zusammenstellung *Il futuro dei centri storici e il PRG di Urbino (II)*, a cura di Livio Sichirollo, Urbino: Argalia 1967 (Differenze 7).

gen Quartiers neue Arbeitsmöglichkeiten zu bieten.

B. Die *bisherigen Neubaugebiete*, die planlos auf einigen Höhenzügen vor den Mauern im Westen wucherten, sollen geordnet und mit den fehlenden öffentlichen Einrichtungen ausgestattet werden.

C. Ein *neuer Stadtteil* wird in nördlicher Richtung, gleichzeitig mit den notwendigen Infrastrukturen und unter Berücksichtigung der landschaftlichen Gegebenheiten (d.h. nach bestimmten Gestaltungsgrundsätzen, vgl. Anmerkung 13 — Veröffentlichung engl. Ausg. S. 209 ff.) angelegt.

Natürlich war die verhältnismässig kleine Stadt nicht in der Lage, die vorgeschlagenen Projekte aus eigener Kraft zu realisieren. Die detaillierte Planung, ihre Veröffentlichung und zahlreiche darauffolgende Debatten in kulturellen Kreisen und unter der Bevölkerung¹⁴ untermauerten jedoch die Forderung nach einer speziellen staatlichen Unterstützung, der durch das Sonderge-

Abb. 15. Urbino, Hof des restaurierten (ehemaligen) Augustinerklosters, heute Juristische Fakultät (Projekt: G. DeCarlo).

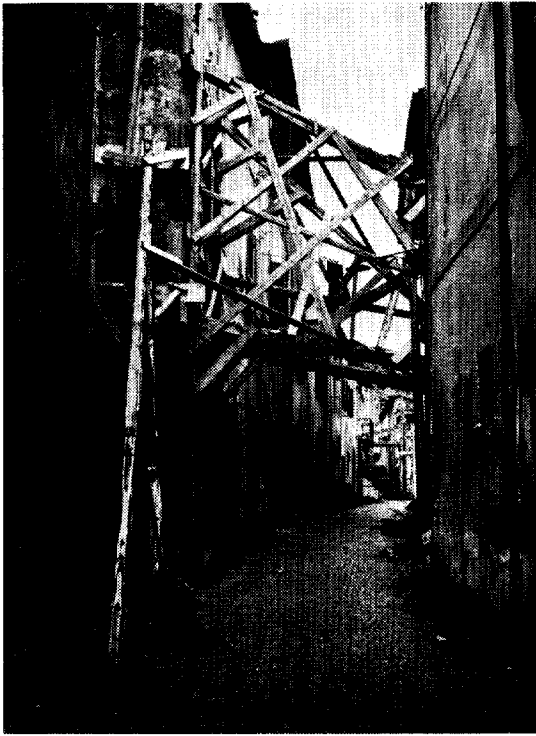

Abb. 16. Tuscania, Strasse in der Altstadt nach dem Erdbeben 1971.

setz vom Februar 1968 (Legge Speciale per Urbino N. 124) schliesslich entsprochen wurde. Es sah in einem Fünfjahresprogramm (1968–1972) 3,5 Milliarden Lire vor, die für folgende Sanierungsarbeiten verwendet wurden:

- 1) Kanalisation und Strassenreparaturen in der Altstadt; Konsolidierung der Stützmauern, die oft ganze Quartiere halten; wer die topographische Lage Urbino's kennt, wird sich das Ausmass der statischen Probleme leicht vorstellen können!
- 2) Restaurierung hervorragender Bauwerke wie des Palazzo Ducale, der Festung Alborno, verschiedener Kirchen und Konvente, des Theaters, etc.¹⁵.
- 3) Durchführung der Unterkellerung des Mercatale für 600 Autos; eine wiederentdeckte Rampe von Francesco di Giorgio — als Substruktion im vorigen Jahrhundert in das Theater eingebaut — und ein Aufzug stellen die direkten Verbindungen mit der Oberstadt her. Ausbau der Anschlüsse an die Fern-

strassen Rom – Rimini/Pesaro; auch ohne die Realisierung der von DeCarlo geplanten Rast- und Reparaturwerkstätte wirken diese neuen Erschliessungsanlagen in die Landschaft einschneidend und etwas zu üppig.

- 4) Zuschüsse für Instandsetzungen von Gebäuden in privater Hand.

Zusätzlich zu diesen Massnahmen gelang es, ausserhalb der Stadt auf von der Gemeinde zur Verfügung gestellten und erschlossenen Grundstücken einige Industriebetriebe anzusiedeln. Ebenso wurde ein Teil der im Stadtteil C vorgesehenen Häuserblöcke errichtet. Die wichtigste Rolle bei der Wiederbelebung von Urbino spielt jedoch die *Erweiterung der Universität*. Mehrere Monumentalkomplexe in der Altstadt beherbergen nach ihrer Instandsetzung heute Fakultäten, diejenige für die Lehrerausbildung erhält sogar ein Gebäude ex novo am Südhang innerhalb der Altstadt, das wohl ein beachtenswertes Beispiel moderner Architektur in einem historischen Kontext darstellt. Vor der Stadt entstanden bzw.

¹⁵ Erste Dokumentierung der Restaurierungsarbeiten auf S. 346 ff. in dem Katalog der Ausstellung *Restauro*

nelle Marche, Urbino, Palazzo Ducale, 29 giugno–30 settembre 1973.

entstehen mehrere Studentenheime (Collegi Colle dei Cappuccini, bereits 1966 bezogen), die Studentenzahl stieg innerhalb eines Jahrzehntes um das Doppelte auf 20 000, auch die Einwohnerzahl nimmt allmählich wieder zu¹⁶.

Negative Effekte bleiben natürlich nicht aus. So ziehen es viele Altstadtbewohner vor, ihre Wohnungen nur notdürftig zu modernisieren und sie an Studenten zu vermieten, während sie selbst sich ausserhalb der Mauern niederlassen; (immer noch wird das Wohnen in der Altstadt mit sozialer Stagnation gleichgesetzt). Auch dürfen die hohen Studentenzahlen nicht darüber hinwegtäuschen, dass nur ein Bruchteil der Studierenden, und dann wiederum nur wenige Jahre lang, am Hochschulort ansässig ist.

Trotzdem, wer Urbino vor 10–15 Jahren gesehen hat, wird zugeben müssen, dass seine Erhaltung und Revitalisierung mindestens für eine gewisse Zeit gelungen ist.

Zum Vergleich möchte ich an dieser Stelle kurz auf die Rettungsaktion von *Tuscania* hinweisen: Die im Februar 1971 durch ein Erdbeben zerstörte alte Stadt mit bedeutenden frühmittelalterlichen Monumenten wird ebenfalls mit erheblichen öffentlichen Mitteln (insgesamt 14,5 Milliarden Lire nach dem Sondergesetz vom Mai 1971) wiederhergestellt. Der durch die vorgesetzten Behörden 1972 formulierte Aufbauplan folgt rigoros dem Konzept der erhaltenden Restaurierung¹⁷. Die Arbeiten gehen jedoch nur schleppend voran, bis heute wurden ca. 50% der Gebäude instandgesetzt; Verzögerungen gibt es zwar auch in Urbino, doch haben sie in *Tuscania* ihre Ursache nicht nur im üblichen Parteienstreit und in den bürokratischen Mechanismen, sondern auch in der mangelnden Perspektive für die in ihre Häuser zurückkehrenden Einwohner. Es fehlt an einer geeigneten Funktion, die der Stadt ein wirtschaftliches Rückgrat verleiht. Der Tourismus wird sich hier, wie übrigens auch in Urbino, kaum zu einem Haupterwerbszweig entwickeln lassen und im Grossen und Ganzen auf den Tagesausflugsverkehr von der Küste oder von Rom her beschränkt bleiben.

c) Ab Ende der 60er Jahre bemüht man sich nunmehr, das erweiterte Konzept der „integrierten Erhaltung“ — der Bewahrung der gebauten und sozialen Umwelt — in die Praxis umzuset-

Abb. 17. *Tuscania* nach dem Erdbeben: Alle aussen angefügten WC's und sonstigen störenden Anbauten wurden sofort demoliert, um eine korrekte Sanierung zu gewährleisten.

zen. Das heisst konkret: Modernisierung und Bereitstellung von Wohnraum in den Altstadtgebieten auch für diejenigen Einwohner, welche von sich aus nicht in der Lage sind, die hierfür notwendigen finanziellen Mittel aufzubringen. Aber auch keine Stadtverwaltung kann in ihrem Budget die entsprechenden Summen ausweisen und so war es eigentlich naheliegend, für dieses Konzept auch Mittel aus den sozialen Wohnungsbaufonds heranzuziehen. Hinweise auf eine solche Möglichkeit finden sich bereits in dem Gesetz Nr. 60 (1963), das die Aufgaben der GESCAL (Gestione Case Lavoratori, Gesellschaft für den Bau von Arbeiterwohnungen) definiert. Aber erst 1972/73 wurde von der Gesellschaft ein Versuchsprogramm in 11 Städten, die bestimmte Planunterlagen erarbeitet hatten, in die Wege geleitet: in Ancona, Ascoli Piceno, Berga-

¹⁶ Vgl. Anmerkung 10, letzte Angabe!

¹⁷ Siehe Debold-Zänker, „*Tuscania*. Neugründung oder Wiederaufbau der historischen Stadt nach dem

Erdbeben“, in *Bauwelt* (1972) 45, S. 1707 ff. und Brock-Neshvad, „*Tuscania* — und was daraus wurde“, in: *Bauwelt* (1973), 14, S. 586 ff.

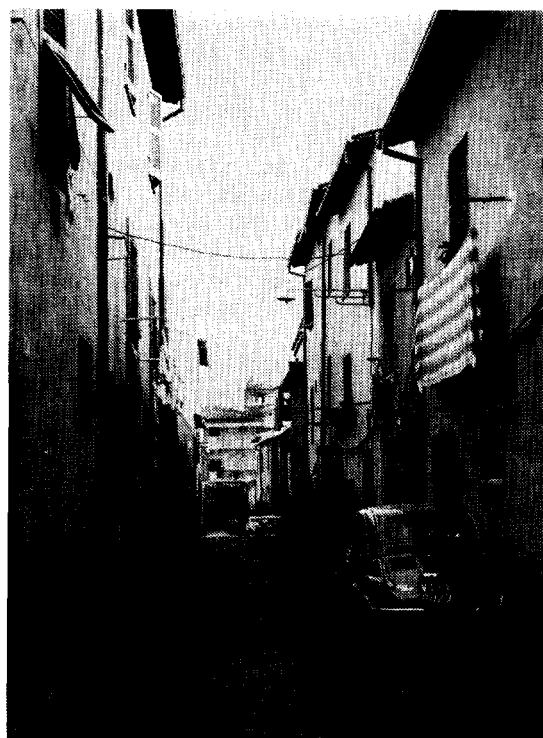

Abb. 18. Tuscania, wiederhergestellter Strassenzug (1974).

mo, Bologna, Gubbio, Mailand, Molfetta, Palermo, Venedig, Verona, Vicenza¹⁸. Das Projekt mit einem finanziellen Volumen von 45,5 Milliarden Lire (davon 31 Milliarden für das 1972 erdbebengeschädigte Ancona, 14,5 Mrd für die übrigen Städte) läuft bis 1977. Aber schon heute lässt sich absehen, dass die gesteckten Ziele nicht erreicht werden, obwohl durch das Gesetz Nr. 865, 1971 („Programme und Koordinierung des öffentlichen Wohnungsbaus...“) weitere Erleichterungen für die Altbaumodernisierung (z.B. für den Erwerb von Immobilien in Sanierungsgebieten, zusätzliche Bereitstellung von Mitteln) geschaffen wurden. Bis Ende 1975 waren nur in 2 Städten instandgesetzte Wohnungen bezugsfertig, 7 in Bergamo, 23 in Bologna¹⁹.

¹⁸ Beschreibung des Projektes in: P. P. Balbo und F. Zagari, „L'intervento pubblico nei centri storici“, *Atti del Convegno GESCAL, Venezia, 11-12.5.1973*, Bologna; Il Mulino 1973. Auch nach der Umstrukturierung des sozialen Wohnungsbaus durch das Gesetz Nr. 865, 1971 (Auflösung der GESCAL — Aufgaben der Nachfolge-Institutionen CER (Comitato Edilizia Residenziale)/IACP (Istituto Autonomo Case Popolari) und der Regionen) wird das Projekt noch von der GESCAL

Die Verzögerungen — auch in sanierungswilligen Gemeinden ausserhalb des Versuchsprogrammes GESCAL — sind vermutlich auf zwei Tatsachen zurückzuführen:

1) die vorgelegten Pläne erfüllten zwar formell die Voraussetzungen zur Erlangung der Mittel, besaßen inhaltlich jedoch nicht die notwendige Qualität und Gründlichkeit, so dass viele Analysen noch mühsam hinterher durchgeführt werden mussten; oft verfügten die lokalen Planungsbehörden nicht über genügend qualifizierte Mitarbeiter; 2) es ist nur natürlich, dass bei diesen ersten Projekten unvorhergesehene Hindernisse wie Lücken in den gesetzlichen Bestimmungen oder Divergenzen über die Zuständigkeiten auftauchen. Diese Probleme werden hier anhand der

abgewickelt.

¹⁹ Nach dem auf dem „Convegno Nazionale sui Centri storici“ Roma 1975 schriftlich vorgelegten Anhang zum Thema II „L'intervento pubblico nella riqualificazione dei centri storici“. Nach einem neueren Dépliant der Gemeinde Bologna „Piano PEPP Centro Storico“ waren im Oktober 1976 36 Wohnungen fertig und 200 in verschiedenen Phasen der Sanierung.

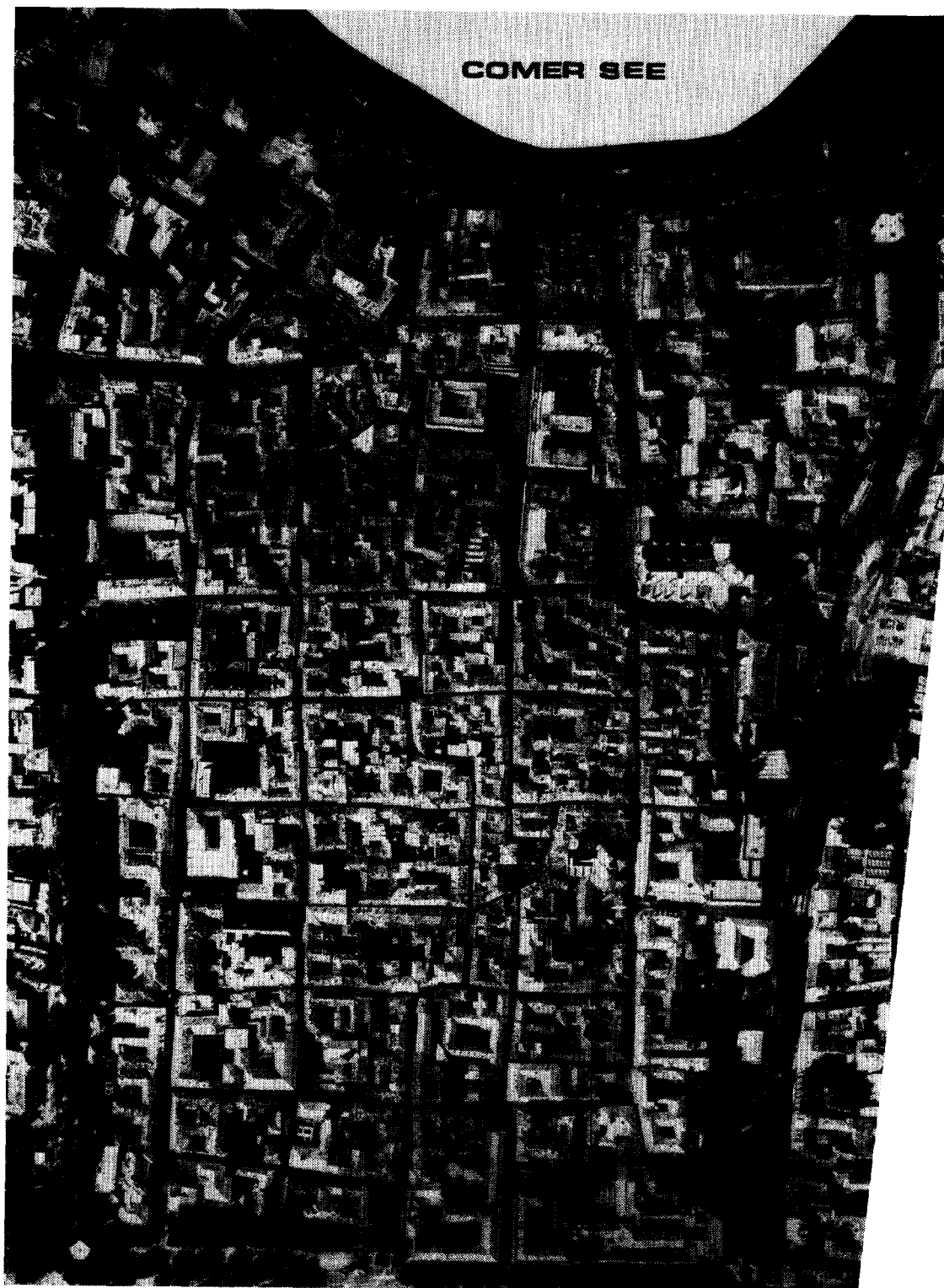

Abb. 19. Como, Luftaufnahme der Altstadt: Die vorwiegende Hofhausstruktur und die Eingriffe der 20er und 30er Jahre im Nordosten, ebenso die Kaufmannshäuser zwischen dem Dombereich (1) und S. Fedele (2) sind klar erkennbar.

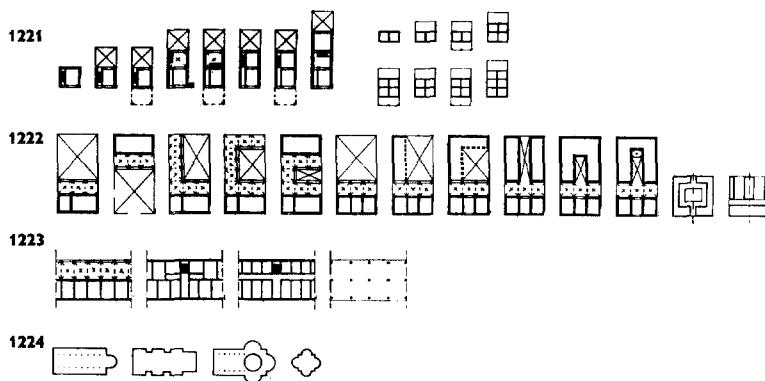

Abb. 20. Como, Entwicklung der Gebäudetypologien: 1221 = Kaufmannshaus, 1222 = Hofhaus, 1223 = spezielle Gebäude mit Aneinanderreihung gleicher Elemente (Kloster, Hospiz), 1224 = spezielle Gebäude, Grossform (Kirchen). Auf der Basis typologischer Untersuchungen können Nutzungskonzepte und exemplarische Lösungen zur Restaurierung und Modernisierung der alten Substanz erarbeitet werden. (Aus G. Caniggia, *Indagine storico-tipologico sulla Città murata*, in: *La Città murata di Como*, 1970).

Erfahrungen der Gemeinde Como beschrieben²⁰.

Die Stadtplaner von Bologna haben ohne Zweifel im Hinblick auf eine integrierte Erhaltung die umfangreichsten, zusammenhängendsten und weitsichtigsten Pläne und Projekte erarbeitet (detaillierte Untersuchungen über die bauliche und soziale Struktur; Plan für das historische Zentrum 1969; Ausweisung von 13 Sanierungsgebieten, darunter zunächst 5, in denen die Erneuerung mit Hilfe von Geldern aus dem sozialen Wohnungsbau in Angriff genommen wird, etc.)²¹, aber über die vielerorts auftretenden Schwierigkeiten im Einzelnen — ausser in Bezug auf die steigenden Kosten — ist hier weniger zu erfahren, vielleicht lassen sie sich in diesem Fall leichter aus dem Wege räumen, weil alle massgeblich Beteiligten der gleichen (politischen) Überzeugung sind.

Como: Es handelt sich um eine sehr alte Handelsstadt an der Fernstrasse über den Gotthardpass. Zu besonderem Reichtum gelangte sie im 16. Jahrhundert durch ihre Seidenmanufakturen,

²⁰ Die Ausführungen basieren auf Informationen anlässlich eines Besuches des Verfassers in Como im Mai 1974 und auf den Berichten von V. DiGioia und von Bürgermeister A. Spallino auf dem „Convegno Nazionale sui Centri storici“, Roma, 15.-20. Dez. 1975. Zusammenfassung und ausführliche Daten und Pläne in: A. Predieri u. A. Spallino, „Como: L'esperienza degli anni 1970/75“ = „Edilizia Popolare“, N. 129, 176, S. 111 ff.

²¹ Zu den Planungen und Projekten in Bologna

die im 19. Jahrhundert auf industrielle Verarbeitung umgestellt wurden.

Das heutige historische Zentrum (840 × 580 m, ca. 49 ha) nimmt ungefähr den gleichen Raum wie die römische Stadt ein. Die Mehrzahl seiner 530 Gebäude lässt sich zwei Haustypen zuordnen, a) dem Hofhaus (*casa corte*) mit einer Frontbreite von 12–18 m und einem oder auch mehreren Innenhöfen; b) dem Kaufmannshaus (*casa mercantile*) mit einer Frontbreite von 4–7 m, hauptsächlich als Reihenhäuser an den Märkten und an den davon abgehenden Hauptstrassen entstanden. Die stark anwachsende Zahl der Seidenindustriearbeiter im vorigen Jahrhundert machte die schematische Unterteilung der Häuser und An- und Überbauten in den Höfen notwendig; wohlhabendere Bürger errichteten sich Villen an den Hängen der Umgebung ausserhalb der Mauern.

Das Altstadtgefüge von Como ist sehr komplex und lässt sich von der baulichen Struktur her nicht in eine Anzahl von in sich geschlossenen städtebaulichen Einheiten (*comparti*) aufteilen,

siehe: a) *Bologna – Centro Storico*, Catalogo per la mostra, Palazzo d'Accursio 1970, b) P. L. Cervelati und R. Scannavini, *Bologna: politica e metodologia del restauro nei centri storici*, Bologna, Il Mulino 1973, c) Zusammenfassende Darstellung in *Sanierung historischer Stadtkerne im Ausland*, Kapitel Italien, S. 165 ff, vollständiger Titel vgl. Anm. 5; zahlreiche weitere Artikel in Fachzeitschriften, Tageszeitungen, Kongressberichten, u.ä.

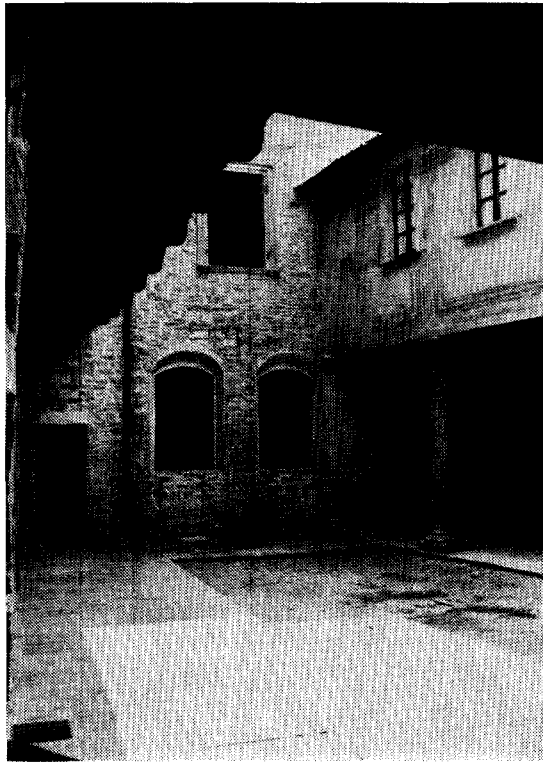
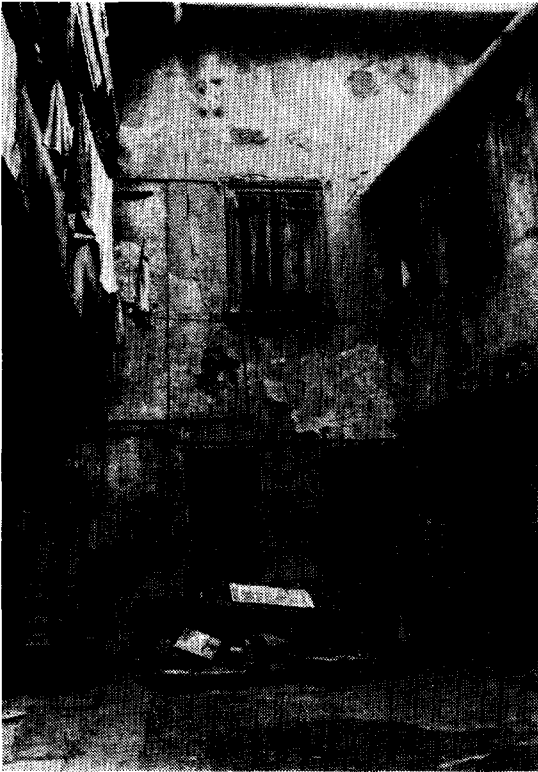

Abb. 21, 22. Como, Blick in den Innenhof der Casa Bazzi, die nach dem Konzept der erhaltenden Restaurierung (2 Läden, 5 Wohnungen, Projekt und Durchführung: G. Caniggia) wiederhergestellt wurde.

Abb. 21. Vor Beginn der Arbeiten; Abb. 22. Nach Abschluss der Restaurierung.

für die jeweils standardisierbare Sanierungsmethoden festgelegt werden können wie zum Beispiel in Bologna: hier bestehen die für die Erneuerung mit öffentlichen Mitteln ausgewählten „Comparti“ oder „Sub-comparti“ durchweg aus Handwerker-Reihenhäusern, welche in ihren Dimensionen nur geringfügig voneinander abweichen.

Die Stadtregulierungs- und Entwicklungspläne für Como folgten — in diesem Fall besonders klar ablesbar — den jeweils gültigen Modellen. So finden wir Vorschläge für Begradigungen und Abriss mit nachfolgender grossflächiger und höherer Neubauung in den Plänen von 1919 und 1937, ausgeführt an einigen Stellen im nördlichen Teil der Altstadt zum Seeufer hin. Überdimensionierte Entwicklungsprogramme beherrschen besonders die fünfziger und sechziger

Jahre; schliesslich entscheidet sich die Stadtregerung zur Revision dieser Pläne, zur erhaltenen Sanierung. Sie beauftragt 1968 Fachleute aus verschiedenen Disziplinen mit einer Erhebung und Bewertung sowohl der Bausubstanz als auch der wirtschaftlichen und sozialen Verhältnisse. Diese Untersuchungen werden 1970 abgeschlossen und veröffentlicht²². Auf den Ergebnissen der detaillierten stadtgeschichtlichen und haustypologischen Studien basieren die neuen Normen für die Erhaltungs- und Restaurierungsmassnahmen einschliesslich Nutzungsbeschränkungen in der Altstadt, die auch auf die drei alten Vorstädte (borghi) ausgedehnt werden; damit erfolgt eine erhebliche Erweiterung der A-Zonen auf Gebiete auch ausserhalb der ehemaligen Mauern.

Der 1975 mit Zustimmung der Region Lombardei endgültig verabschiedete neue Rahmenplan (PRUG — Piano regolatore urbanistico generale) beinhaltet das Konzept der integrierten Erhaltung; die A-Zonen werden vor allem der

²² Comune di Como: *La città murata di Como*, Atti della ricerca promossa dall'Amministrazione Comunale negli anni 1968 e 1969, Como 1970.

Abb. 23. Innenhof der Casa Bazzi nach der Restaurierung: Das ursprüngliche Holztragwerk und die Ziegelfüllungen der Balkonbrüstungen kamen zum Vorschein.

Wohnfunktion vorbehalten und die Grössen der Produktions- und Verkaufsstätten in diesen Bereichen beschränkt. Die Zunahme der Einwohner soll höchstens noch 20% betragen (heutiger Stand ca. 95 000 Einwohner); die Hälfte davon, also bis 10 000 Personen, sollen in den vorhandenen, instanzzusetzenden Gebäuden der Altstadt und der alten Vororte Unterkunft finden.

Drei Detailpläne für Sanierungsmassnahmen mit Zuschüssen aus Mitteln des sozialen Wohnungsbaus (PEEP—Piani edilizia economica e popolare) wurden inzwischen aufgestellt und die Gebäude zur Wiederherstellung von Wohnungen für sozial schwächere Schichten festgelegt. 239 Personen sind von diesen ersten Massnahmen betroffen. Zwei der Pläne beziehen sich auf gemeindeeigene oder von der Gemeinde zu erwerbende Objekte, im dritten Fall wird versucht, auf der Grundlage von Verträgen Eigentümer-Gemeinde (convenzioni) vorzugehen, d.h. die Gemeinde regelt die Finanzierung, übernimmt die Ausarbeitung und Durchführung der Projekte, bestimmt Mieter und Mietspreis für die nächsten

20–25 Jahre. Dieses Vertragsinstrument wurde in Ferrara entwickelt, dann auch von Bologna übernommen, als man dort einsehen musste, dass die zuerst für die Sanierung proklamierte „Enteignung im öffentlichen Interesse“ auf den Widerstand der eigenen Parteigänger, der vielen kleinen Haus- und Wohnungseigentümer, stiess.

Como zählte weder zu den italienischen Beispielsstädten des Europäischen Denkmalschutzjahres 1975 noch zu den 11 Gemeinden, die für die von der GESCAL finanzierten Versuchsprojekte ausgewählt wurden. Folglich blieb der Stadtregierung nur der normale, mehr bürokratische Weg zur Beschaffung weiterer öffentlicher Mittel (zusätzlich zu denen aus der Gemeindekasse) für die Sanierung übrig. Aus den Programmen des CER (Comitato Edilizia Residenziale) und der Region Lombardei wurden Como bis Ende 1975 1170 Mill. Lire bewilligt und dem zuständigen IACP Lombardei (Istituto Autonomo Case Popolare — heutige Dachorganisation des sozialen Wohnungsbaus, die die Mittel verwaltet) zugeleitet.

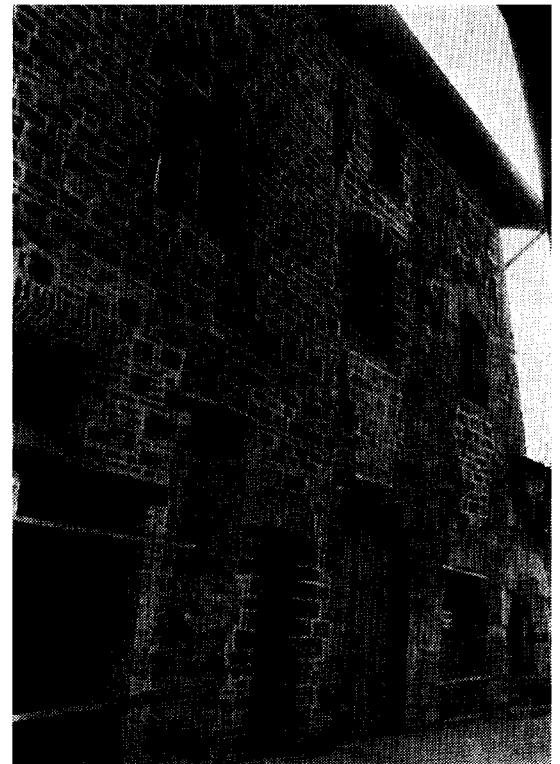
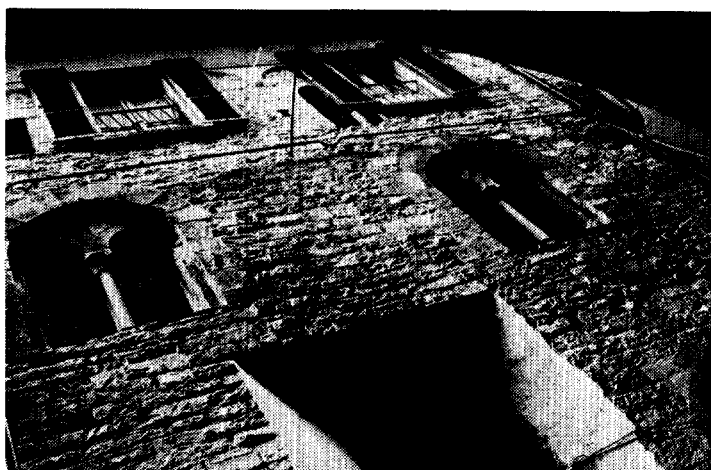

Abb. 24. Como, Casa Bazzi, Fassade zur Strasse nach der Restaurierung.

Abb. 25. Como, Sondierungen an der Fassade des Palazzo Sangiuliani: oben noch die nach den schematischen Unterteilungen der Innenräume durchgebrochenen Fenster aus dem vorigen Jahrhundert. Dieses Beispiel und das der Casa Bazzi zeigen deutlich das Ausmass der Restaurierungsproblematik in dieser Altstadt.

Folgende Schwierigkeiten ergaben sich nun in den letzten 3–4 Jahren während der ersten Versuche zur Verwirklichung der integrierten Erhaltung nach dem Rahmenplan:

1) Einige Eigentümer in den zur Sanierung mit öffentlichen Geldern vorgesehen Baukomplexen boten ihren Besitz von sich aus der Gemeinde zum Kauf an; letztere konnte nicht sofort auf die Angebote eingehen — die Sanierung verzögerte sich erheblich —, da die Kreditbeschaffung Schwierigkeiten bereitete: denn die Gelder aus dem sozialen Wohnungsbaufonds sind direkt für die baulichen Restrukturierungsarbeiten bestimmt und werden erst mit dem Akt der Vergabe dieser Arbeiten an die Baufirmen zur Verfügung gestellt (laut Gesetz Nr. 865, 1971).

Hier fordert Como (und die Gemeinden in ähnlicher Lage), dass a) mindestens ein Teil dieser öffentlichen Gelder früher bereitgestellt wird, nicht nur zum Erwerb der sanierungsbedürftigen Gebäude, sondern auch für Voruntersuchungen, Bauaufnahme und Bauforschung, statische Überprüfungen und Entwurf; b) dass diese Mittel direkt den Stadtverwaltungen zugewiesen werden.

2) Umgekehrt, d.h. im Falle des Nichtverkaufs und der Anwendung der Verträge (*convenzioni*), die gerade den kleineren (angestammten) Eigentümern die Instandsetzung ermöglichen sollen, bestehen noch ungeklärte juristische Probleme: nach dem bereits oben erwähnten Gesetz Nr. 865 nämlich können Zuschüsse aus den sozialen Wohnungsbaufonds nur dann für die Restaurierung und Modernisierung von Altbauten gewährt werden, wenn es sich um Häuser und Wohnun-

gen im öffentlichen Besitz (Gemeinde, Wohnungsbaugenossenschaften) handelt.

Die Stadtverwaltungen bewegen sich bei den mit den Privaten abgeschlossenen Sanierungsverträgen auf rechtlich noch nicht abgesichertem, sozusagen „illegalem“ Gebiet und verlangen dringend vom Gesetzgeber eine Abklärung dieser Situation.

Diese gültigen Bestimmungen kollidieren im Grunde auch mit dem Prinzip der integrierten Erhaltung selbst: gerade die Enteignung kleinerer alteingesessener Besitzer oder auch der freiwillige, zuvorkommende Hausverkauf aus Furcht vor zu hohen Auflagen in den Verträgen könnte die Abwanderung einer Schicht aus den Altstädten forcieren, die sich mit ihrer Umgebung wahrscheinlich mehr identifiziert als mancher (zugewanderte) Mieter. Hier wird deutlich, wie individuell die Verträge gehandhabt werden müssen und was für ein Arbeitseinsatz von Seiten der öffentlichen Hand für die Realisierung der integrierten Erhaltung notwendig sein wird.

3) Zusätzlich treten Kompetenzstreitigkeiten zwischen Stadtverwaltungen und Wohnungsbauinstituten auf, a) zunächst bei der Vergabe der Restaurierungs- und Modernisierungsarbeiten: Como und zahlreiche andere Gemeinden möchten spezialisierte, ihnen bekannte Bauunternehmen und Handwerker (die vielleicht in einem Album eingetragen werden) mit der Ausführung beauftragen. Die Wohnungsbauinstitute dagegen wollen selbst projektieren und die Erneuerung durchführen. Nach Ansicht der kommunalen Baubehörden sind sie jedoch vorrangig darauf eingestellt, serienmässige Neubauprogramme

Abb. 26. Bologna, Sanierungsgebiet Solferino: Handwerkerreihenhäuser, die sich jahrhundertlang in Grundriss und Fassade nicht verändert haben und sich nur in der Stockwerkshöhe voneinander unterscheiden. Hier ist die Restaurierung theoretisch kein Problem, auch die Modernisierung (Einbau von Küche, Bad, WC) kann weitgehend standardisiert werden.

abzuwickeln; sie verfügen ausserdem nicht über die nötigen ortsspezifischen Kenntnisse; b) Ein weiteres schwieriges Problem stellt die Wiederverteilung der erneuerten Wohnungen dar: Vor der Modernisierung waren sie häufig überbelegt oder der Einbau von sanitären Anlagen und die Berücksichtigung der heute gültigen Wohnstandards (angemessene Quadratmeterzahl/Person, Belüftung, Belichtung, etc.) machten neue Aufteilungen nötig, jedenfalls werden nicht immer alle vorherigen Mieter zurückkehren können. Wer hat das Vorrecht?

Zudem behält sich auch das mitfinanzierende Wohnungsbauinstitut ein Mitspracherecht vor, d.h. es wird in jedem Fall versuchen, Wohnungssuchende aus seinen Wartelisten in den erneuerten Häusern unterzubringen; dadurch werden abermals die Rückkehrchancen für alle ehemaligen Bewohner vermindert!

Nach neuesten Kostenberechnungen ist ausserdem zu befürchten, dass durch die Mitwirkung aller dieser Instanzen die Sanierung selbst teuer wird, als bei einer Ausführung der Arbeiten durch private Firmen unter direkter Kontrolle der Stadtverwaltung.

IV. Schlussbemerkungen

Einige Problemkomplexe haben sich in den letzten Jahren als relevant für die Stadterhaltungsbemühungen herausgestellt, mehr noch als ein korrektes Vorgehen und technisches Können bei der architektonisch-städtebaulichen Restaurierung selbst:

— Die folgenreiche Abhängigkeit von spezifischer ökonomischer Situation und Stadterhaltungschance wurde schon mehrfach betont. Die unausgeglichene Verteilung der Wirtschaftskräfte im Lande, dazu auf der einen Seite die Ausweitung des Wohnbauvolumens über den wirklichen Bedarf hinaus und auf der anderen die Verödung ganzer historischer Landschaften einschliesslich ihrer ehemaligen städtischen Zentren durch die Abwanderung der Bevölkerung, haben einen riesigen Wohnungsvorrat geschaffen (übrigens nicht nur in Italien!). Auf dem bereits mehrmals erwähnten Kongress im Dezember 1975 (siehe Anmerkung 8, 19 und 20) wurde die Anzahl der leeren Räume mit 10 Millionen angegeben. Dies mag vielleicht übertrieben sein, aber sicher handelt es sich um mehrere Millionen Wohnungen, die entweder verlassen oder nicht verkaufbar bzw. vermietbar sind. Mit dem Argument, „es fehle an geeigneten Wohnungen für bestimmte Schichten“, wird die weitere Herstellung gerechtfertigt. Ohne dirigistische Raumplanung und Neuordnung der Produktionszweige scheint hier kaum eine Änderung zugunsten der Stadterhaltung möglich zu sein.

— Die „integrierte“ Bewahrung im historischen Zentrum lässt sich also nicht mit der unbegrenzten Wachstumspolitik für die Peripherie vereinbaren. Allzu viele Gemeinden und öffentliche Verbände haben jedoch bisher — natürlich auch auf Druck von Seiten der Bauwirtschaft einschliesslich der gewinn- und sozialorientierten Wohnungsbaugesellschaften, der potentiellen Grundstücksbesitzer, der Gewerkschaften, etc. — ihre für den Wohnungssektor zur Verfügung stehenden Mittel auf Jahrzehnte hinaus einseitig für die Stadterweiterungsprogramme festgelegt. Jetzt ist es äusserst schwierig, auch in erhaltungswilligen Gemeinden einen effektiven Umkehrprozess herbeizuführen. Auch bei den

„Musterstädten“ lässt es sich ablesen, wie wenig ausbalanciert noch immer das Verhältnis von Altbaumodernisierung und Neubebauung ist. Man braucht z.B. in Bologna nur das Tempo und den flächenmässigen Umfang bei der Sanierung und bei der Errichtung neuer Quartiere im sozialen Wohnungsbau zu vergleichen, vor allem aber die sogenannten „urbanistischen Standards“: knappste Wohnungsausstattung, keine Parkmöglichkeiten, etc. in der Innenstadt — grosszügiger Wohnungszuschnitt, Balkone, wettergeschützte Stellplätze unter den Häusern, ausgedehnte Grünanlagen, moderne Kindergärten und Schulen draussen. Zudem wird vor den Toren den einkommensschwächeren Schichten der Erwerb einer Wohnung durch das sehr verbreitete, steuer- und kreditbegünstigte Mietkaufsystem erleichtert, während in den mit öffentlichen Geldern sanierten Zonen der Altstadt selbst der kleine Hauseigentümer an das vertragliche Abkommen (*convenzione*) jahrzehntelang gebunden ist und keine Eigeninitiative entwickeln kann.

— Zwar musste man auch in den verschiedenen Planungsbehörden erkennen, dass es Utopie sei, die Stadterhaltung mit öffentlichen Mitteln allein durchführen zu wollen und dass folglich das Engagement weiterer Kreise für diese Aufgabe erforderlich ist; konkrete Beiträge durch private Gruppen wie lokale Stiftungen (in einigen holländischen Städten) oder gemeinnützige Vereinigungen (z.B. Altstadtverein in Nürnberg), die in eigener Regie Häuser instandsetzen und sie ohne Spekulation vermieten bzw. wieder verkaufen oder auch Zuschüsse für Restaurierungsarbeiten geben, fehlen jedoch bis heute in Italien.

(Durch diese Feststellung soll nicht die verdienstvolle Aufklärungsarbeit der „Italia Nostra“ geschmälert werden!)

— Die Frage nach den kompetenten Planarbeitern ist ein weiterer strittiger Punkt. In neueren Berichten (vgl. Anmerkung 1a, letzter Titel) wurde wiederholt gefordert, dass alle die Stadterhaltung betreffenden Projekte (vom *Piano regolatore generale* bis zum Detailentwurf für einzelne Häuser) innerhalb der gemeindlichen Planungs- und Baubehörden zu erarbeiten seien, da diese am ehesten die allgemeinen Interessen wahrnehmen könnten. Die freiberuflich tätigen Spezialisten und Professoren, dank deren persönlicher Einsatzbereitschaft und Ausdauer in der Vergangenheit die ersten greifbaren Ergebnisse erzielt wurden, sollen zukünftig höchstens noch Beraterfunktionen ausüben. Sicherlich gingen wesentliche Impulse zur Lösung von Sanierungsproblemen in den letzten Jahren von engagierten Teams in den kommunalen Planungsämtern aus (Bologna, Ferrara, u.a.), aber viel zahlreicher scheinen die Fälle zu sein, in denen die besten Vorlagen wegen der vorhandenen lokalen Interessengruppierung keine Realisierungschance haben und durch schliesslich ausgehandelte Kompromisse zwischen den Parteien im Stadtparlament völlig verwässert werden oder einfach in einer zum Selbstzweck gewordenen Bürokratie stecken bleiben — nicht zu vergessen die unzähligen, kleinen Gemeinden mit einem bedeutenden historischen Zentrum, aber ohne Aussicht, ständig einem Fachmann für seine Bewahrung bezahlen zu können!

Eingegangen 28 oktober 1976.

Abbildungsnachweis:

Abb. 3, 12: Bibliotheca Hertziana, Rom.

Abb. 13: Hutzel, Rom.

Abb. 21, 22, 23, 24, 25: Arch. G. Caniggia, Rom.

Alle übrigen Photos: I. Brock.

SUMMARY

Introduction. In Italy theories and practical methods on the preservation of ancient centres were developed earlier than in other European countries. This may be due to some specific conditions: closed urban structures or towns have been the preferred kind of settlement for thousands of years, mostly in unique topographic positions, with a rich and in many cases still legible architectural stratification, and an urban life still intact; each town has maintained districts containing a wide variety of functions.

Definitions and concepts. Corresponding to the above mentioned factors, protection statutes were not only extended step by step from the single 'monument' to the 'ensemble', but transferred directly to the 'forma urbis' and to the urban fabric as a whole.

The first phase of urban renewal, of clearing up whole areas and enlarging streets (in other words: of accommodation to 'modern' life at any price), was definitively rejected in 1960 (Congress of Gubbio) and replaced by the concept of 'renovative preservation' (*risanamento conservativo*), today generally acknowledged in many European countries. It means — especially in Italy — the safeguarding or recovery (*recupero*) of each individual building or architectural 'organism' within its original typology. Only those functions can be assigned to existing buildings or historic centres, which are compatible with their forms and structures. In the last years the concept of 'integrated conservation' (*conservazione integrata*), i.e. the safeguarding of the traditional spatial and social context, was developed.

According to the concepts of 'renovative preservation' and 'integrated conservation' improvements were introduced in the last decade into the existing urbanistic legislation of 1942, and in that concerned with the public housing activities.

However, actual possibilities of urban preservation and rehabilitation always depend on regional economic development. In principle, three fundamental positions may be distinguished in Italy:

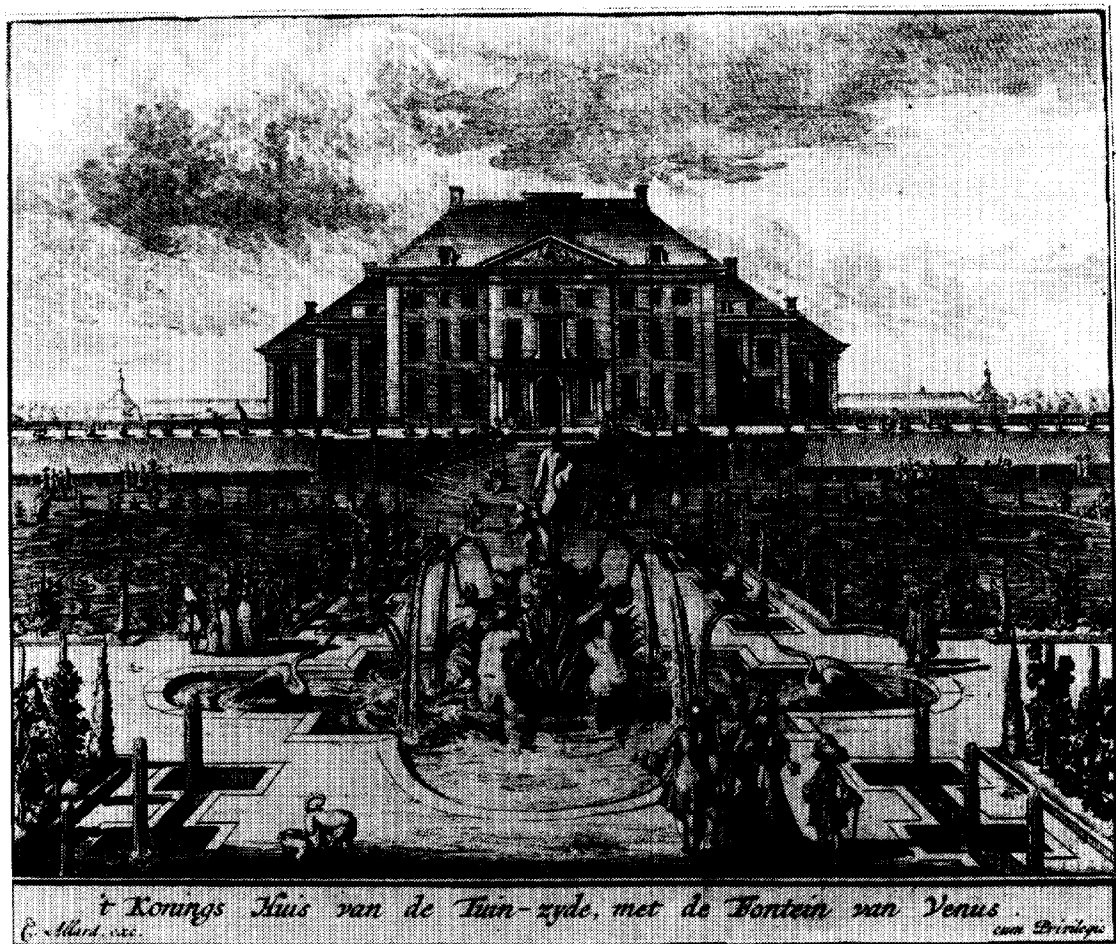
- 1) Old centres or districts in conglomerated areas: during phases of economic 'overpressure' danger of renewal with alteration of function (residential function being replaced by business activities);
- 2) medium sized and smaller centres in regions, where some economic balance may be found; the prospects of urban preservation are greater, if the (traditional) activities remain stable and equal over a longer period or the ancient centre is being enlivened by a new compatible function (for example university institutions);
- 3) old centres in underdeveloped zones occupied mainly by the elderly and by children, and exposed to deterioration (mostly to be found in the inner parts of the Italian regions).

Urban preservation experiences within some municipalities. The concept of 'renovative preservation' has been applied to a rather large number of medium sized or smaller towns. Results obtained at Urbino and Tuscania are described here.

The first experiences in adopting the model of 'integrated conservation' were made at Bologna, Ferrara, Bergamo, Como and other municipalities in the last five years. The main problems are: (i) the social cost and its financing; the funds utilized for reconditioning workers' homes in old buildings are still limited in comparison with the investments available for the construction of new residential districts; (ii) division of the responsibilities between the central Council for Residential Housing, the regional and communal authorities and the public housing bodies.

DE TUINSCULPTUREN VOORHEEN EN THANS OP HET LOO AANWEZIG

H. W. M. VAN DER WYCK

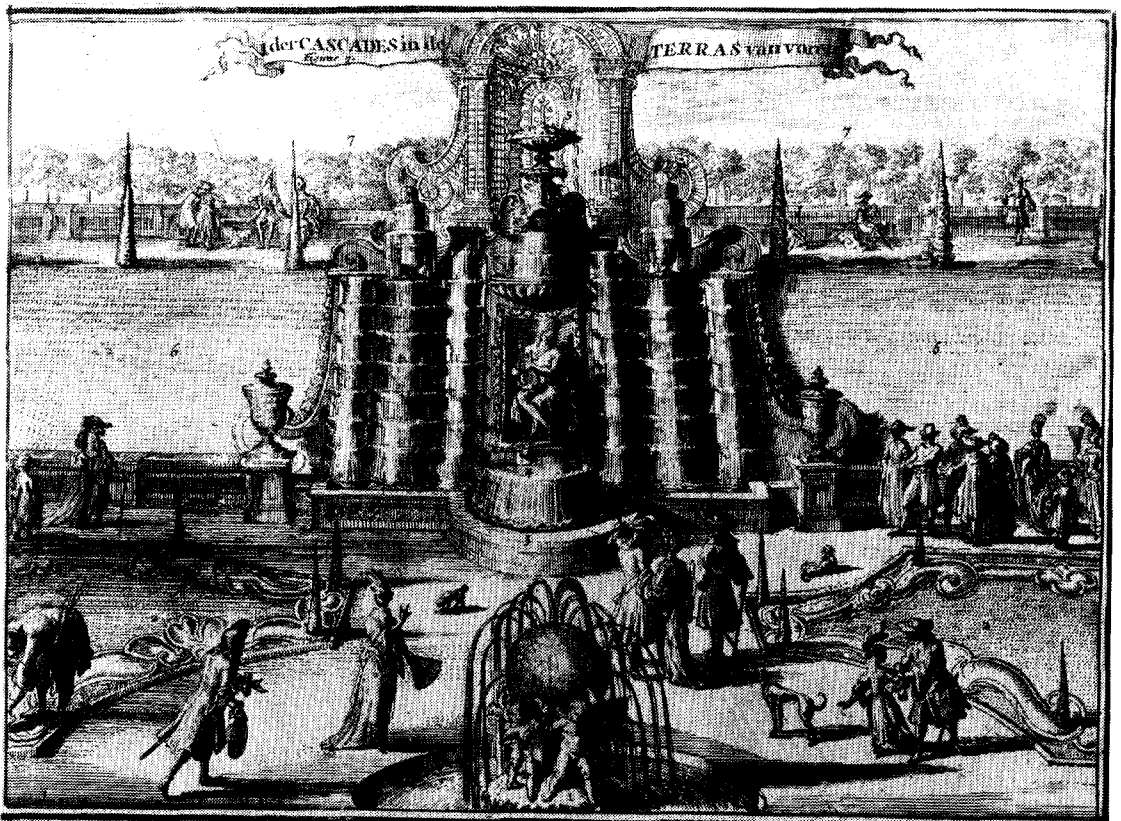
Afb. 1. Venusfontein die verloren ging, toegeschreven aan J. Ebbelaer. Deze fontein nam de centrale plaats in de „sunken garden” achter het paleis in. Gravure Romeyn de Hooghe, omstreeks 1700.

Niet alleen van de tuinaanleg, waar niets van overbleef, maar ook van de eertijds hier in groten getale aanwezige tuinornamenten, die we uit de 17de en 18de eeuwse gravurenséries kennen, bleef weinig bewaard.

De schrijver is grote dank verschuldigd aan drs. P. M. Fischer, die hem met raad en daad terzijde stond bij het schrijven van deze verhandeling.

De beste werken hiervan zijn we geneigd toe te schrijven aan Joannis Ebbelaer en Jan Blommendaal, op grond van bekende parallellen, terwijl de sculpturen van mindere kwaliteit vooral op naam Pieter van der Plas kunnen worden gesteld.

Van de stukken die verloren gingen betreuren wij vooral het verlies van de grote Venusfontein met haar spuitende tritonen aan de voet, groten-

1. Orangerie, 2. Buitenplaats, 3. Buitenplaats, 4. Buitenplaats, 5. Buitenplaats, 6. Buitenplaats, 7. Buitenplaats, 8. Buitenplaats, 9. Buitenplaats, 10. Buitenplaats, 11. Buitenplaats, 12. Buitenplaats, 13. Buitenplaats, 14. Buitenplaats, 15. Buitenplaats, 16. Buitenplaats, 17. Buitenplaats, 18. Buitenplaats, 19. Buitenplaats, 20. Buitenplaats, 21. Buitenplaats, 22. Buitenplaats, 23. Buitenplaats, 24. Buitenplaats, 25. Buitenplaats, 26. Buitenplaats, 27. Buitenplaats, 28. Buitenplaats, 29. Buitenplaats, 30. Buitenplaats, 31. Buitenplaats, 32. Buitenplaats, 33. Buitenplaats, 34. Buitenplaats, 35. Buitenplaats, 36. Buitenplaats, 37. Buitenplaats, 38. Buitenplaats, 39. Buitenplaats, 40. Buitenplaats, 41. Buitenplaats, 42. Buitenplaats, 43. Buitenplaats, 44. Buitenplaats, 45. Buitenplaats, 46. Buitenplaats, 47. Buitenplaats, 48. Buitenplaats, 49. Buitenplaats, 50. Buitenplaats, 51. Buitenplaats, 52. Buitenplaats, 53. Buitenplaats, 54. Buitenplaats, 55. Buitenplaats, 56. Buitenplaats, 57. Buitenplaats, 58. Buitenplaats, 59. Buitenplaats, 60. Buitenplaats, 61. Buitenplaats, 62. Buitenplaats, 63. Buitenplaats, 64. Buitenplaats, 65. Buitenplaats, 66. Buitenplaats, 67. Buitenplaats, 68. Buitenplaats, 69. Buitenplaats, 70. Buitenplaats, 71. Buitenplaats, 72. Buitenplaats, 73. Buitenplaats, 74. Buitenplaats, 75. Buitenplaats, 76. Buitenplaats, 77. Buitenplaats, 78. Buitenplaats, 79. Buitenplaats, 80. Buitenplaats, 81. Buitenplaats, 82. Buitenplaats, 83. Buitenplaats, 84. Buitenplaats, 85. Buitenplaats, 86. Buitenplaats, 87. Buitenplaats, 88. Buitenplaats, 89. Buitenplaats, 90. Buitenplaats, 91. Buitenplaats, 92. Buitenplaats, 93. Buitenplaats, 94. Buitenplaats, 95. Buitenplaats, 96. Buitenplaats, 97. Buitenplaats, 98. Buitenplaats, 99. Buitenplaats, 100. Buitenplaats.

Afb. 2. Eén der marmeren cascaden uit de tuin achter het paleis, die verloren gingen. Gravure Romeyn de Hooghe.

deels verguld en toegeschreven aan Ebbelaer, die de centrale plaats in de z.g.n. „sunken garden” achter het paleis innam, alsmede de beide marmeren cascaden in het steile talud aan weerskanten in dezelfde tuin. Deze laatstgenoemde maken op de gravures de indruk barokke gevaarten te zijn, prikkend met beelden van Galathea en Narcissus en door opzetstukken, die tegen de tuinmuur meer naar achteren waren opgesteld, bekroond.

Maar het is vooral de Venusfontein, die vanouds de gulden glorie van de sculpturen op Het

Loo uitmaakte. Helaas bleef geen dergelijk werk noch van Ebbelaer's hand, noch van zijn Hollandse collega's bewaard.

Als een zwakke herinnering aan de cascaden van Het Loo kennen wij thans nog de steile hoge watertrap op het Rosendael in het centrum van de schelpengalerij, terwijl zich nog een kleine cascade door stroomgoden geflankeerd aan het einde der hoge vijver in het zelfde park bevindt¹. De kolonnaden achter in de tuin op Het Loo, die als accentuering aan weerszijden van de hoofdas in de absidiaal gevormde tuinommuring

¹ Deze dateren echter van omstreeks 1725, zie schrijver dezes: „Het Heerlyck Rosendael”, *Ned. Kunsthist. Jaarboek*, 21, (1970), 5-38, en *De Nederlandse buitenplaats*, Delftse dissertatie 1973, 147-182 met naschrift. Hoewel het zeer wel mogelijk lijkt, dat dezelfde architect, die het ontwerp voor de tuin van Het Loo maakte, ook bij de totstandkoming van de aanleg op Rosendael tijdens Johan van Arnhem's bewind betrokken is geweest, werden de daar thans nog

aanwezige marmerwerken en tuinkoepel pas onder het opvolgende echtpaar Torck-van Hoorn omstreeks 1725 aangebracht. Hierin manifesteert zich Marot's hand duidelijk, maar reeds omstreeks de eeuwwisseling was Marot op Rosendael bij de bouw van de jachtkoepel van de koning-stadhouder, het z.g.n. Koningshuisje, werkzaam, dat Willem III echter niet voltooid heeft gezien.

Afb. 3. Dolfijnenfontein op het voorplein. Gravure Romeyn de Hooghe.

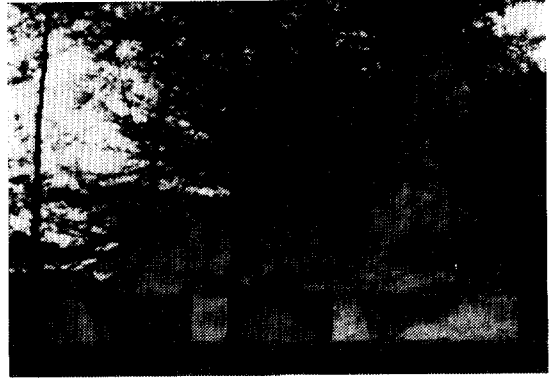
Afb. 4. De voor enige jaren teruggevonden dolfijnen, toegeschreven aan J. Ebbelaer. (Foto M. Jansen).

Afb. 5. Gedenksteen vuurtoren op Marken, gesign. J. Ebbelaer, 1700. (Foto M. Belonje).

Afb. 6. Sphinx met kind dat het raadsel toont. Beide sphinxen markeerden vroeger de snijding van hoofden dwars in de tuin achter het paleis. Thans staan zij voor het paleis opgesteld. (Foto C. van Wanrooy, Prentenkabinet Leiden).

Afb. 7. Sphinx met kind dat de oplossing van het raadsel toont, toegeschreven aan P. van der Plas. (Foto C. van Wanrooy, Prentenkabinet, Leiden).

waren geplaatst en hier een topzware indruk maakten, vielen in de zomer van 1808 als één der laatste herinneringen aan de aanleg van de koning-stadhouder onder slopers handen.

Beide galerijen die aanvankelijk in Engelse trant als verbindingen tussen huis en bijgebouwen fungeerden en tengevolge van de uitbreidingen aan het paleis overcompleet geworden, een nieuwe standplaats achter in de tuin kregen, zijn ons slechts uit gravures bekend. Walter Harris beschreef deze colonnaden als volgt: „Each of these Galleries is forty paces long, and about six yards broad; and each of them is supported

by twenty Pillars. They are covered with Lead to shelter from the Rain and have White Balusters four foot high upon the Leads, to which there is an ascent by Stairs behind the Galleries. On the Wall within the Galleries, there are drawn the Gods and Goddesses at length in Fresco, thirteen of them in each gallery. They are paved with White and Red brick”².

Behalve van de hierboven genoemde vernietigde grote beeldhouwwerken kunnen we, dankzij een serie gravures, ons een matig beeld vormen van een vijftal vazen, die thans op één na ontbreken³. Deze vazen zijn blijkens de op-

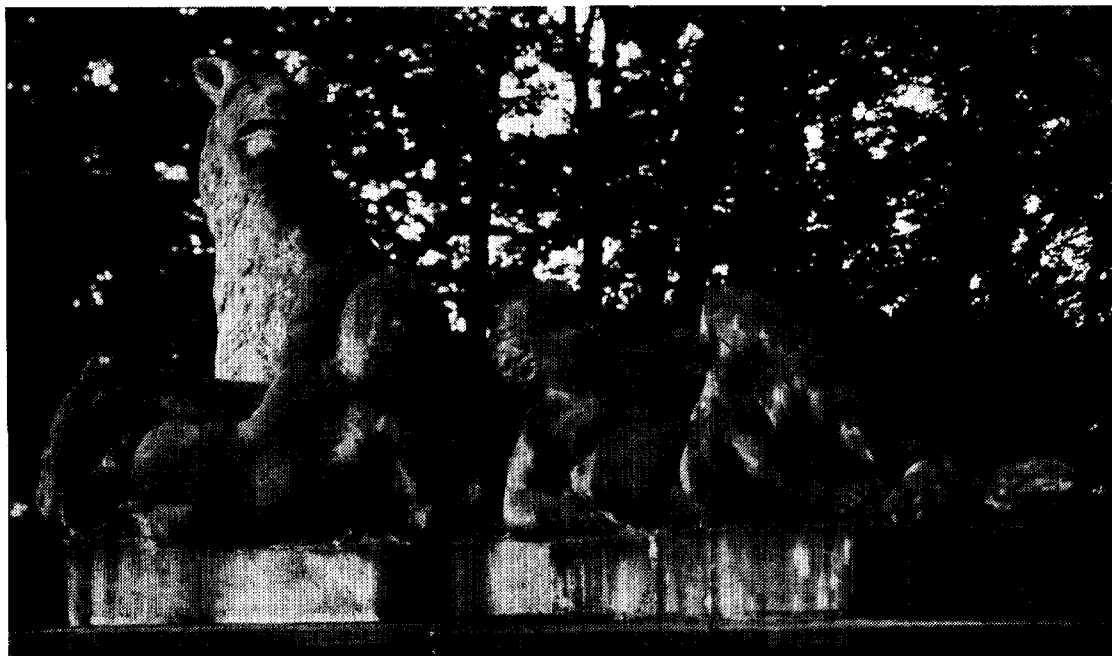
² Walter Harris, *A description of the Kings Royal Palace and Gardens at Loo*, London 1699, 24.

³ De titelprent van het bundeltje gravures vertoont een door een borstbeeld bekroonde bolvormige vaas waarop een reliëf-voorstelling van een door een satyr vervolgd nymf. De vaas rust op een pied de stalle met opschrift: „Vases de la Maison de Loo nouvel. mt inventé et gravée par Marot Arch. te de Sa Majesté Britannique avec Previllege des Etats Generaux des Province Unie”. 6 gravures coll. Bibliotheek Rijksmuseum A'dam, de werken van Daniël Marot II, 308B. Een incompleet exemplaar bezit het Gem. Museum te Arnhem.

Een latere grovere uitgave draagt een enigszins afwijkend opschrift dat eindigt: „Ce vent chez Jeremie Wolff a Augspourg”, de gravures met onderschrift „C. R. Sc. Jer. Wolff excudit”, part coll. Behalve P. Jesse, die in Daniël Marot, „Das Ornamentwerk”, Berlin 1892 afbeeldingen van de vazen zonder nadere aanduiding geeft, behandelt A. Bérard in *Catalogue de toutes les estampes qui forment l'oeuvre de Daniël Marot*, Bruxelles 1865 op p. 28 „les vases de la maison royale de Loo 1-6”.

1. de reeds vermelde bolvormige vaas van het titelblad.
2. vaas bekroond door een wierookbrander met koninklijk wapen en oorlogsattributen door twee geniën geflankeerd, zonder handvaten. Bentheimerstenen vaas, blijkens het onderschrift, van Ebbelaer's hand.
3. lantaarvormige vaas met aan de toegewende zijde een voorstelling van Diana en Amor. Bentheimerstenen vaas, blijkens onderschrift, door P. van der Plas vervaardigd.
4. vaas met doorlopend reliëf voorstelling: Venus met haar zegewagen, die door dolfijnen getrokken, uit het water oprijst.
5. vaas met voorstellingen van Bacchanten en Satyren, handvaten worden door caryatieden gevormd. Bentheimerstenen vaas, blijkens onderschrift, door Van der Plas vervaardigd.
6. De bewaard gebleven „Je Maintiendray-Fortitudo” vaas, blijkens onderschrift, door Bloemendaal uit marmer gehouwen, is in werkelijkheid van Ebbelaer's hand.

Op de onlangs gevonden serie gravures van een groot aantal vazen van Het Loo hoop ik binnenkort terug te komen.

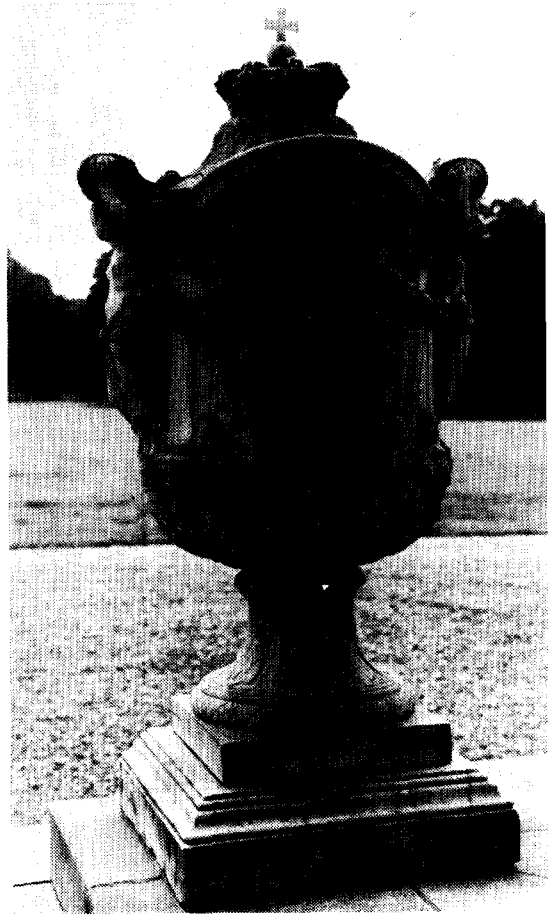
Afb. 8, 9. Wolven met Romulus en Remus. Beide beelden waren vroeger eveneens bij de snijding van hoofd- en dwarsas geplaatst en bevinden zich thans voor het paleis. (Foto C. van Wanrooy, Prentenkabinet, Leiden).

Afb. 10, 11. Flora, toegeschreven aan P. van der Plas, afkomstig uit de „sunken garden” achter het paleis, thans nog in het park aanwezig. (Foto C. van Wanrooy, Prentenkabinet, Leiden).

Afb. 12, 13. Stroomgoden die voorheen aan weerskanten van de trap op het achterterras stonden opgesteld en die, hoewel bewaard gebleven, in de rekonstruktie van Van Asbeck niet mogen terugkeren. (Foto C. van Wanrooy, Prentenkabinet, Leiden).

Afb. 14, 15. Eén der „Imperium-vazen”, de „Je maintiendray-Fortitudo” vaas, door J. Ebbelaer, van het achterterras op Het Loo. (Foto (Afb. 15) C. van Wanrooy, Prentenkabinet, Leiden).

schriften onder de prenten van de hand van de in Den Haag werkzame Jan Ebbelaer, Jan Blommendaal 1655–1706 en de minder begaafde beeldhouwer Pieter van der Plas. Blommendaal, die met succes in Hannover gewerkt heeft, is bekend door het monument de Brauw in het koor der dorpskerk van Kethel en door de epitaaf voor Loudon in de Universiteitsbibliotheek te Leiden ⁴.

De bewaard gebleven vaas, de z.g.n. „Je Maintiendray-Fortitudo” vaas, die blijkens het onderschrift bij de gravure op Blommendaal's naam

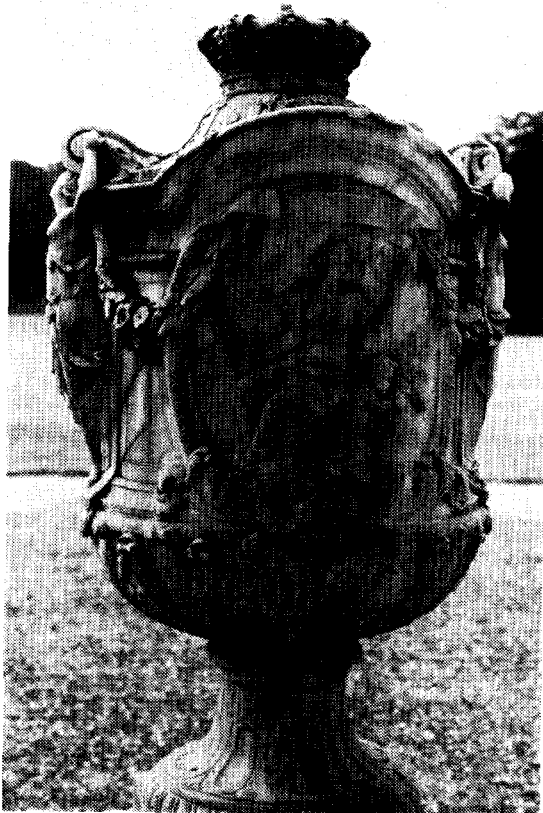
gesteld wordt, doch in werkelijkheid de duidelijke signature van Ebbelaer draagt, maakte deel uit van een groep van vier, waarvan ook de „Scotia-Virtus” vaas over is gebleven. Beide door koningskronen gekroonde marmeren vazen zullen ongetwijfeld tot de topstukken hebben behoord, die eertijds op Het Loo aanwezig waren. Wij willen deze vazen de „Imperium vazen” noemen omdat de twee overgebleven exemplaren symbolen dragen van delen van Willem III's rijk, ieder door een voorstelling van deugden vergezeld. Wij mogen aannemen dat de exemplaren, die

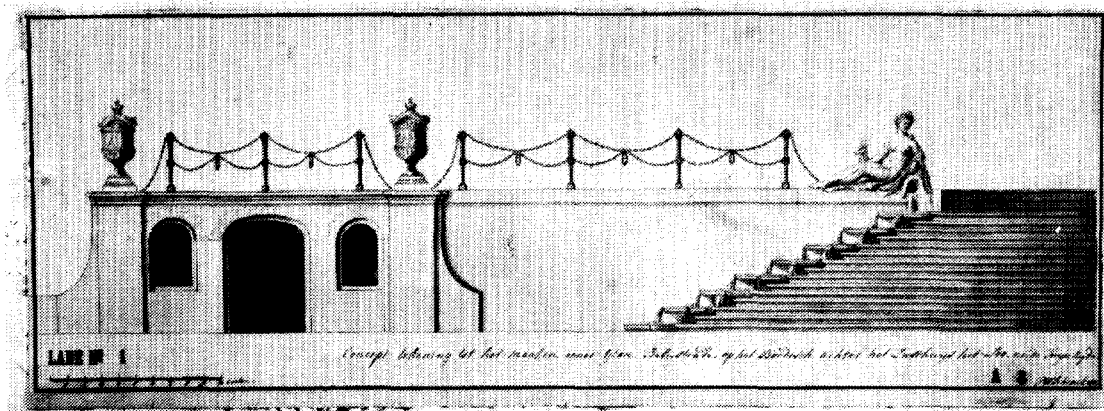
⁴ Verder kennen we Blommendaal van het grafmonument van Philip van Almonde in de Grote Kerk in den Briel, het grafmonument voor de Admiraal van Brakel in de Grote Kerk te Rotterdam en enkele marmeren portretten o.a. van de koning-stadhouder Willem

III in het Mauritshuis, alsmede beeldhouwwerk aan het arsenaal te Delft 1696, zie mr. A. Staring, *Een onbekend werk van Johannes Blommendaal*, Delftse Studiën.

Afb. 16, 17, 17a. De „Scotia-Virtus” vaas, tot de „Imperium-vazen” serie behorend, door J. Ebbelaer, vóór de onlangs „plaatsgegrepen schending”. (Foto (Afb. 17-17a) C. van Wanrooy, Prentenkabinet, Leiden).

Afb. 18. Tekening linker gedeelte van het achterterras met twee van de vier „Imperium-vazen” en een der stroomgoden met watertrap, P. W. Schonck, 1789. Coll. Paleis Het Loo.

verloren zijn gegaan, andere delen van zijn imperium hebben voorgesteld. Deze vier vazen stonden op het terras achter het paleis boven de grotten. De tekening van Schonck⁵ bevestigt deze situatie voor de linkerkant van het terras. Met deze vazen vormt de dolphijnsprong stellig een element van grote betekenis. Bij vergelijking met de dolphijnen door Ebbelaar gesigneerd, voorkomende op de gedenkstenen van de vuurtorens langs de westelijke oever der Zuiderzee⁶ van omstreeks 1700 staat de overeenkomst ontwijfelbaar vast. Met de vondst enige jaren geleden van dit beeldhouwwerk, bij de afbraak van het Oude Loo⁷ is dan ook een treffende parallel voor de dag gekomen. Van geringere kwaliteit lijken de beide sphinxen- en wolven groepen, die de snijding van hoofd- en dwarsas in de tuin achter het paleis moesten markeren en die thans met hun oude balustraden als voetstuk een plaats voor Het

⁵ „Concepttekening tot het maken eener ijeren Balustrade op het Bordesch achter het Lusthuys Het Loo na de Tuynzijde P. W. Schonck 178”, coll. Paleis Het Loo.

⁶ B.v. de vuurtorens van Marken, het vuurtoreneiland (Durgerdam), Gelderse hoek of Venhoek bij Andijk (1700).

⁷ Hierbij werd het beeldhouwwerk ernstig beschadigd. Over de „Dolphins Spring” ontleenen wij aan de tekst waarmede P. Persoy Romein de Hooghe's prent vergezeld doet gaan het volgende: „Which are four Dolphins joyned in one, that continually flow, made of the finest marble, with a high Bassin Basis, both of Cossense stones, artificially wrought, with four Entrances, you pass between the Gason in a great round cut, for the Beasts to drink at, — Romein de Hooghe uitgever P. Persoy (de schrijver). z.j.

Afb. 19. Gravure „Je Maintiendray-Fortitudo” vaas, één der twee overgebleven „Imperium-vazen”.

Loo innemen ⁸.

Van de vier beelden die de parterres in de „sunkengarden” sierden, bleven een Bacchus en een Flora bewaard. Matig werk, met als merkwaardigheid de grote gelijkenis van het Flora-beeld, vooral wat de plooienvall en behandeling der achterzijde betreft, met de op Trompenburg in een nis opgestelde, op een schelp blazende Triton. Drs. Fischer schrijft deze groep overtuigend aan P. van der Plas toe.

Een serie keizerbusten, die vroeger in de omgeving der hoge vijver en fontein met „de koninklijke dooreengevlochte naam” thuis hoorden, bleven bewaard, maar zijn van minder belang.

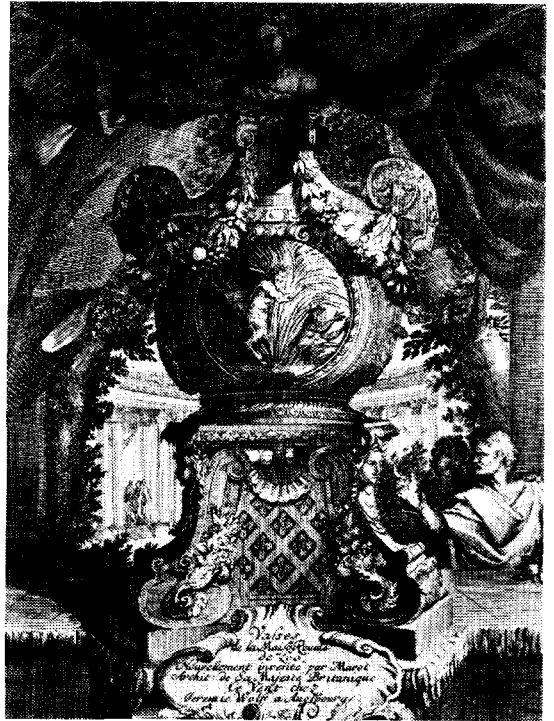
Een hoogst gelukkige omstandigheid doet zich voor dat behalve de hiervoor gesignaleerde groepen losse beelden er nog twee kolossale stroomgodbeelden behouden zijn gebleven n.l. de IJssel en Rijnstroomgebieden ⁹. Zij hadden op het terras, direct achter het huis, ter weerszijden van de grote trap die naar de „sunkengarden” leidde, hun plaats. „Flowing downwards on both sides with an extra ordinary Pompous half-round descending Stairs of Marble Shells out of the Vessels of a Rhemis & a Goddess of the Stream, each hewn out of one Stone, which were with great Trouble & Labour brought from Lingen upon Engins” ¹⁰.

Uit de vaten waarop beide goden rustten klaterde het water uit de sprongen afkomstig in trasp-gewijs geplaatste bekkens omlaag. Waarlijk, deze hoofdtrap op Het Loo leverde een treffende barokke oplossing ¹¹.

De schetsen van Romeyn de Hooghe, die in de Atlas van Stolk te Rotterdam berusten ¹², vormen slechts mijmeringen en aanbevelingen voor ontwerpen, welke zich in de sfeer van de IJssel- en Rijnstroomgoden, de Zuiderzee en de bosnymphen van Het Loo afspelen. Bij de beide stroomgodbeelden aan de stoep van Het Loo valt hoogstens

⁸ Toegeschreven aan Van der Plas of omgeving. De beide sphinxen met kind tonen het raadsel dat de sphinx op gaf en diens oplossing.

⁹ In deze samenhang wordt ook wel de Zuiderzee genoemd. De beelden werden bij de bouw van de stallen in het begin van deze eeuw ontdekt, zij het beide zonder hoofden. Zij vertonen enige overeenkomst met de grote watergoden, die thans de ingang van het „Paviljoen van Wied” te Scheveningen flankeren. Deze zijn echter van elders afkomstig en waarschijnlijk ouder dan de exemplaren op Het Loo. Het „Paviljoen van Wied” werd naar Noordendorp's ontwerp in 1826-27 door Koning Willem I gebouwd, die het de Koningin als verjaardagsgeschenk op 18 Nov. 1827 aanbood.

Afb. 20. Gravure van de verloren bolvormige vaas, titelblad van de bundel afbeeldingen van vazen.

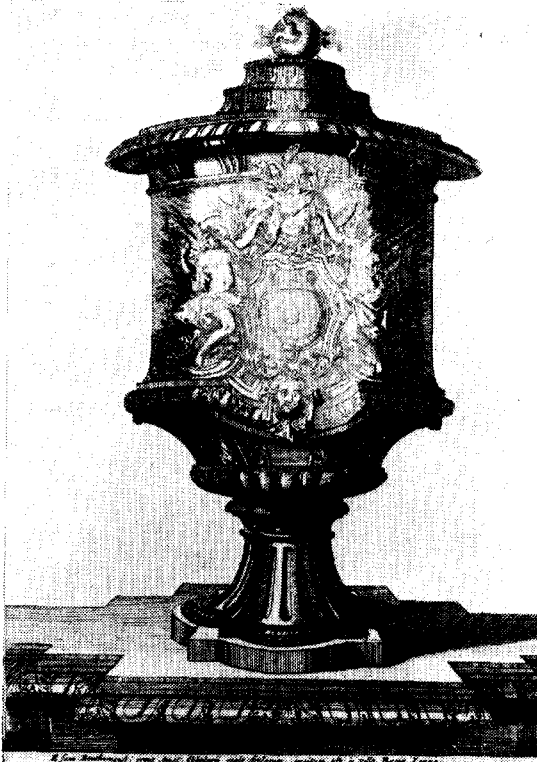
in de verte enige neerslag hiervan te bekennen.

Wanneer we tenslotte onze aandacht op de maquette van de restauratiearchitect van Het Loo richten, dan wordt duidelijk dat hier veel zaken minitieuus worden weergegeven, niet alleen de ingewikkelde broderies, ook aan een aantal grote beeldhouwwerken als de beide cascaden en de Venusfontein werd een plaats ingeruimd. Maar de beroemde centrale watertrap aan het achterterras is volstrekt ongemotiveerd achterwege gelaten. Het enige belangrijke monument dat be-

¹⁰ Zie noot 7 beschrijving van P. Persoy.

¹¹ Thans opgesteld bij de hoge vijver op Het Loo.

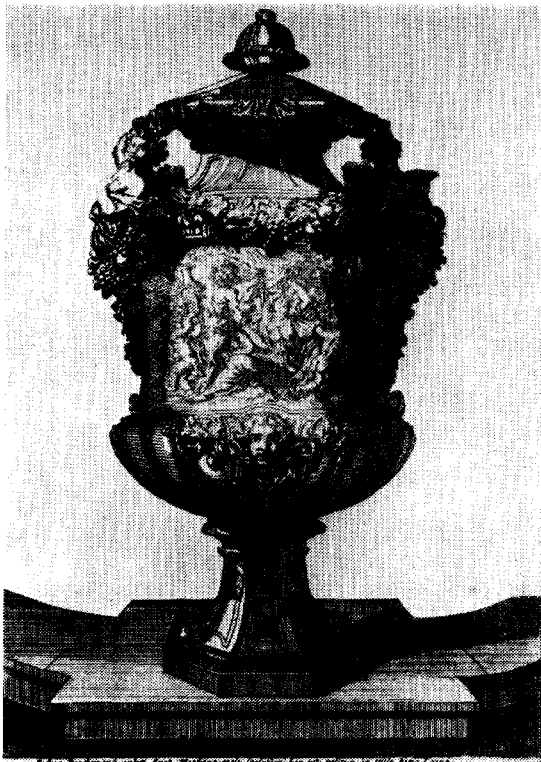
¹² Het betreffen een achttal in rood krijt uitgevoerde tekeningen door Romeyn de Hooghe ter verheerlijking van Willem III vervaardigd. „Waarschijnlijk bestemd voor de waterwerken op Het Loo”. „Men weet”, zo gaat de schrijver van de catalogus voort, „hoe R. de Hooghe, 's-vorsten gunsteling, tot kruipens toe dien vorst verheerlijkte”. Bij elke voorstelling voegde de ontwerper een uitgebreide uitleg toe. *Coll. Atlas van Stolk, Katalogus der Historie, spot- en zinneprenten betrekkelijk de geschiedenis van Nederland*, verzameld door A. van Stolk Czn., gerangschikt en beschreven door G. van Rijn III, A'dam 1897 No. 2719.

Afb. 21. Gravure van verloren Bentheimerstenen vaas met het Koninklijke wapen, door J. Ebbelaer.

Afb. 22. Gravure van verloren Bentheimerstenen lantaarnvormige vaas, door J. van der Plas.

Afb. 23. Gravure van verloren vaas met doorlopend relief.

Afb. 24. Gravure van verloren Bentheimerstenen vaas met voorstelling van Bacchanten, door P. van der Plas.

Afb. 25. Roodkrijttekening, voorstellende de Zuiderzee, uit de serie schetsen van Romeyn de Hooghe. (Coll. Atlas van Stolk, Rotterdam).

waard bleef mag blijkbaar niet terugkeren, terwijl de maquette het voorstelt alsof de belangrijke barokke monumenten, de Venus-fontein en beide cascaden, die verloren zijn gegaan, worden gereconstrueerd¹³.

Het is ons duidelijk, dat de restauratiearchitect Van Staden's kaart als richtsnoer heeft gevolgd, daarmee een grof anachronisme teweegbrengende. Men vraagt zich bovendien hierbij af of het wel enige zin heeft de Venusfontein en andere belangrijke elementen, die het formele park bestemmen, na te bootsen, gezien de ervaring, die opgedaan werd met de vondst van de dolphijnenbron. Koningin Wilhelmina koesterde destijds het voornemen deze fontein te reconstrueren, waarbij helaas het ontwerp tot reconstructie liefst

1½ m verschil in hoogte vertoont met het teruggevonden origineel.

Het doet op zijn minst zonderling aan wanneer de thans met de restauratie van Het Loo belaste architect, al dan niet gevolgd door enige leden der betrokken commissie, de werken behorende tot de allerbelangrijkste uit de geschiedenis van het Nederlandse monumenten-herstel op een wijze wenst aan te vatten zonder de geschiedenis van het aan zijn zorgen op te dragen object voldoende te hebben bestudeerd. Ware de geschiedenis van park en sculpturen beter bestudeerd, dan lag het voor de hand, dat de stroomgoden ook een plaats in het reconstructieplan hadden verworven — waarvan wij overigens hopen, dat het nooit wordt uitgevoerd.

Ontvangen 1 juni 1976.

¹³ Op een schriftelijke vraag in de Tweede Kamer, door Mevrouw Mr. E. Veder-Smit ingediend, luidende: „wil men de vroegere cascaden weer aanleggen” antwoordde de Minister: „De cascaden zullen weer worden hersteld, evenzo de fontein en overige waterwerken”. Hiermede wordt de indruk gewekt alsof de

tuin zal worden gereconstrueerd in een toestand, zoals op de maquette wordt voorgesteld. O.i. moet het onmogelijk geacht worden deze barokke beeldhouwwerken van hoge kwaliteit te reconstrueren aangezien aan de aan gravures ontleende voorstellingen essentiële details en onderdelen ontbreken.

SUMMARY

Very little remains of the numerous ornamental sculptures formerly adorning the garden of 'Het Loo'. Judging from engravings the best sculptures may be attributed to Joannis Ebbelaer and Jan Blommendaal. Most regrettable is the loss of the Venus-fountain which occupied a central position in the 'sunken garden' and the two marble cascades. A number of engravings of lost vases are illustrated. The still extant vases are also illustrated and discussed.

Apart from a number of isolated sculptures — briefly described — two colossal 'Vessals of a Rhemis & a Goddess of the Stream, each hewen out of Stone' are preserved.

The author criticizes the plans for the reconstruction of the garden pointing out serious omissions and regretting the lack of historical studies of park and sculptures apparent in the proposals.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND

UTRECHT

Wijk bij Duurstede

In 1975 en 1976 is er op verschillende plaatsen gegraven. Hierbij was de dagelijkse leiding in handen van R. E. Lutter en H. ter Schegget. De resultaten van de opgraving zullen hier in het kort worden vermeld.

A. *Hoogstraat IV* (putten 448-454). Voor de laatste maal kon in de Karolingische Rijnbedding een onderzoek plaatsvinden. Volgens verwachting werden hier weer de resten van het kadecomplex aangetroffen. In de vroegste fase van de bewoning heeft men op uitgebreide schaal takkebossen gebruikt. Zij lagen op de hellende oever en dienden om het terrein begaanbaar te maken, zodat de schepen gemakkelijk bereikt konden worden. Het is aannemelijk dat in deze vroegste fase al kleine steigers gebouwd zijn. Later zijn zij verlengd, waardoor houten weggetjes ontstonden die onderling gescheiden waren door greppels. Voor de eerste maal in het onderzoek van de bedding werden aan het oostelijk uiteinde geen erosieverschijnselen waargenomen. Wel gingen de lagen, vooral de diepere, meer hellen. Dit wijst erop dat we hier dichterbij de hoofdstroom van de Karolingische Rijn zijn. De laatste, dus jongste, steigers zijn echter gebouwd in een uiterst rustig milieu. Verder heeft Hoogstraat IV aangetoond dat bebouwing plaats vond tot vlakbij het begin van het kadecomplex. Hier lagen enkele O-W gerichte gebouwen waarvan de plattegrond zeer onvolledig was. Er waren slechts enige rijen paalgaten bewaard; ingangen konden niet worden vastgesteld. De breedte komt overeen met die van de huizen welke elders in de nederzetting gevonden zijn. De lengte is vanwege de bestaande Zandweg onbekend. Soms bestond de wand uit een dubbele rij palen. In een geval was duidelijk dat de buitenste paal schuin naar binnen stond. Zijn stand doet vermoeden dat de wandhoogte ongeveer 1,80 m bedroeg. Het is niet bekend of in deze gebouwen bewoning plaats vond of dat zij dienden als opslagruimten. Wel werden er in deze zone veel kuilen en enkele waterputten gevonden. Mogelijk werd in een profiel langs de Zandweg het woonniveau van destijds vastgesteld. Het lag op c. 4,40 m + NAP.

B. *Terrein Zandweg* (put 458-60). De afbraak van enkele huisjes maakte het mogelijk weer een onderzoek te doen in de zone tussen de Hoogstraat en de Zandweg. De bovengrond was sterk doorwoeld door de recente bewoning. Ook de beendergravers uit de vorige eeuw bleken hier weer actief geweest te zijn. Kuilen, greppels en een opvallend aantal waterputten (22) vormden de grondsporen. In het algemeen kwam hun richting overeen met de oriëntatie van het havencomplex Hoogstraat III, dat meer oostelijk gelegen is.

C1. *Franken-hof-Oost* (Terrein Spaan). Voortzetting van het onderzoek van 1974 (Putten 438-444, 457). In het noordelijk gedeelte bevond zich een paar O-W lopende greppels dat geleek op het greppelsysteem dat op het terrein van de voormalige kwekerij Willigenburg waargenomen werd. De oostelijke en westelijke begrenzing kon niet worden vastgesteld. De greppels lagen c. 20 m uit elkaar en hadden een lengte van minstens 20 m. Onder deze greppels kwamen Karolingische kuilen en waterputten te voorschijn. Het greppelcomplex is dus wellicht post-karolingisch. In het zuidelijk gedeelte van Franken-hof-Oost lag het grafveld dat reeds door Janssen ontdekt was (St. Antony-kapel). In totaal zijn ongeveer 1200 West-Oost gerichte skeletten geborgen; de overblijfselen waren dikwijls zeer fragmentair. Dit is wellicht veroorzaakt door het intensieve gebruik van deze begraafplaats. Verkleuringen die duiden op de aanwezigheid van houten grafkisten, zijn nauwelijks waargenomen. Wel werden er vele ijzeren nagels en handvaten gevonden. Begravingen hadden ook plaats gevonden in uit tufstenen blokken gebouwde grafkisten, die voorzien waren van een puntdeksel. De aanleg van deze grafkisten heeft vele er onder liggende graven verstoord. Bijgiften ontbraken. Wel werden enkele gespen gevonden. De begraafplaats, uitsluitend met W-O gerichte graven, was omgeven door grachten; de omvang bedroeg waarschijnlijk 40 x 40 m. Deze grachten hebben geen verband met het noordelijk gelegen greppelcomplex, maar lijken dit te versnijden. Aan de zuidzijde bleek het grafveld te zijn uitgebreid door de aanleg van een meer zuid-

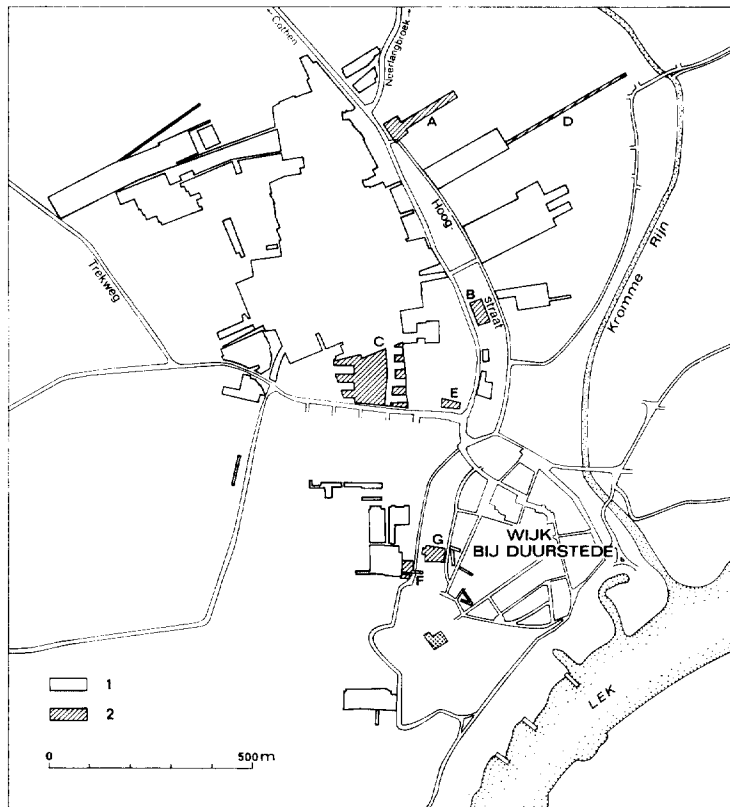

Fig. 1. Wijk bij Duurstede, Dorestad; 1 terreinen, opgegraven van 1967-1974, 2 A-G terreinen, opgegraven in 1975 en 1976.

lijk gelegen Oost-West lopende gracht. In de vul-
ling van de dichtgeraakte oorspronkelijke grep-
pel lagen eveneens graven. In het midden van
het oostelijke gedeelte van het grafveld werd
direct onder de bouwvoor een grote plek met
veel mortel waargenomen. Bij het verdiepen kwa-
men uitbraaksleuven (en muurfunderingen) te
voorschijn die wellicht behoren tot een W-O
staande kerk. De plattegrond is onvolledig be-
waard. Het oostelijk gedeelte lijkt grotendeels
verstoord te zijn door vergravingen die jonger
zijn dan het grafveld. Skeletmateriaal werd bin-
nen de kerk nauwelijks gevonden. In de bouw
van de stenen kerk zijn twee perioden vastge-
steld. De oudste kerk bestond uit een toren, 5 m
in het vierkant, met een (westelijk einde van
het) schip, waarvan slechts 3 m bewaard is. Wel-
licht was de kerk drieschepig. In de jonge fase
lijkt de oude kerk opgenomen te zijn binnen de
jonge. De westzijde van de oorspronkelijke toren
vormt dan de westwand van de jonge kerk, ter-
wijl ten noorden en ten zuiden van de toren
twee rechthoekige vertrekken zijn toegevoegd.

De toegang tot het schip leidde mogelijk door
de toren. De buitentoeegang in de jonge fase is
onbekend. Indien deze ook in het westen lag, is
het grafveld langer in gebruik gebleven dan de
kerk, aangezien westelijk van de kerk zeer veel
begravingen gevonden worden. Opvallend is
bovendien dat enkele graven over de uitbraak-
sleuven liggen, maar onder de uitbraaksleuven
van de fundamenteen kwamen ook skeletten te
voorschijn. Verder heeft het onderzoek aange-
toond dat deze stenen kerk een houten voorgan-
ger had. Deze bestond uit een drieschepig
rechthoekig, West-Oost gericht gebouw (breedte
7 m). Hiervan was het oostelijke gedeelte door
de aanleg van een recente sloot verdwenen. Over
de datering van grafveld en kerk kan nog we-
nig gezegd worden. Houten en stenen kerk ble-
ken gebouwd te zijn op een lage heuvel die op-
gebracht was over een Karolingisch niveau. Dit
betekent een terminus post quem voor de bouw
van de houten kerk. Onder de begravingen kwa-
men 8 Karolingische waterputten te voorschijn.
Het is evenwel niet bekend hoe lang de periode

was die tussen het einde van de bewoning en de aanleg van het grafveld met de kerk lag. Hoewel het niet kan uitgesloten worden dat de houten kerk reeds tijdens een late fase van Dorestad gebouwd is op een heuvel uit dezelfde tijd, is dit niet waarschijnlijk. De stenen kerk stamt uit de Late Middeleeuwen. Er is reeds gemeend dat deze kerk de historisch bekende St.-Anthonius kapel was. Deze deed dienst als parochie-kerk en werd al in de 10de eeuw genoemd, maar deze oudste vermelding kan niet op het teruggevonden stenen gebouw slaan. De kapel vormde de voorganger van de huidige St.-Jan de Doper aan de Markt. Deze laatste is, zoals onderzoekingen van Halbertsma hebben aangetoond, gebouwd in de eerste helft van de veertiende eeuw.

2. *Frankenhof-West* (putten 465-482). Een noord-zuid liggende strook in het oostelijk gedeelte van dit terrein bevatte over een breedte van *c.* 60 m vele nederzettingssporen. Zij dateren voornamelijk uit de Late Middeleeuwen vanaf de 13de eeuw. De Karolingische periode is hier in mindere mate vertegenwoordigd. Duidelijk werd dat hier de westelijke grens van Dorestad lag, omdat in het meer westelijke gedeelte van het opgegraven terrein Karolingische sporen ontbraken. Daar werden verschillende greppelcomplexen gevonden die dateren uit de Late Middeleeuwen.

D. *Oost-West profiel* (put 463) aansluitend aan de oostzijde van Hoogstraat II, l. 340 m. Deze profielsleuf vormde het laatste gedeelte van een vrijwel volledige o-w doorsnede die in het westen begint bij de Trekweg en zich naar het oosten voortzet tot vlakbij de huidige Kromme Rijn. In 1973 en 1974 was bij de opgraving van Hoogstraat II gebleken dat de Karolingische rivier zich geleidelijk naar het oosten toe verplaatst had. Dit beeld werd ook getoond in de profielsleuf. Dus ook na het einde van Dorestad ging deze verplaatsing in oostelijke richting verder. Weliswaar is toen de stroom van de rivier sterker geworden, want ongeveer tot in het midden van de sleuf bestonden de afzettingen uit grind en grof-zandige lagen, die vooral in het westen Karolingisch aardewerk bevatten. Verschillende westelijke oevers van de rivier waren zichtbaar in de profielsleuf. Een erosieve fase, zoals die in het oostelijk uiteinde van de meer naar het zuiden liggende opgravingsterreinen Hoogstraat I en III is waargenomen, werd hier niet vastgesteld. Over een lengte van 120 m in het oostelijk gedeelte van de proefsleuf heeft zand- of grind-

winning het bovenste gedeelte van het profiel (dikte *c.* 1 m) vrijwel geheel verstoord. Uit de restanten van de oorspronkelijke afzettingen die bovenin dit profiel bewaard gebleven zijn bleek dat de rivier zich hier opnieuw had ingesneden; de bedding was opgevuld met materiaal dat zandig was en minder grof grind bevatte dan in het westen van het profiel.

E. *Hoek Zandweg-Steenstraat* (put 464 en 483). De kaart van Jacob van Deventer (1560) toonde op deze plaats een molen. Hiervan zijn funderingen teruggevonden. Op afbeeldingen van *c.* 1800 komt de molen niet meer voor. De oudste kadastrale minuut uit 1830 toont ter plaatse een boerderij. Vanwege de Laat-middeleeuwse en recente activiteiten waren vrijwel geen sporen uit de tijd van Dorestad bewaard. De bouw van de molen had plaatsgevonden vanuit een egalitatielaag behorende bij oudere activiteiten. De fundamenten van de molen bestonden uit 4 afzonderlijke stiepen. Zij waren opgebouwd uit bakstenen (28 × 14 × 7 cm), gelegd in zand, die reikten tot het maaiveld in die tijd. De bovenste twee bewaarde rijen bakstenen zijn gevoegd met mortel. Verschillende bakstenen toonden mortelresten aan de buitenzijde of waren bekap; kennelijk waren zij al eerder gebruikt. Bij de opgraving bleek dat het grootste gedeelte van de stiepen uitgedroogd was. De molenheuvel, die in twee fasen is opgehoogd, had een diameter van *c.* 18 m. Bovendien leverden deze opgravingsputten een massagraf op, dat 13, deels incomplete skeletten bevatte. In de vulling van dit graf lag grof baksteenpuin. Het graf is wellicht gelijktijdig met oudere activiteiten onder de molen omdat de egalitatielaag van deze oudste afbraak over de grafkuil heengaat.

F. *Voormalige kwekerij Willigenburg* (put 484-487). Door de afbraak van huizen was het mogelijk het in 1974 verrichte onderzoek uit te breiden in oostelijke richting. Kuilen, greppels, waterputten en paalgaten vormden de gebruikelijke nederzettingssporen. De profielen toonden twee perioden van de bewoning. In de horizontale vlakken kon een dergelijk onderscheid niet vastgesteld worden.

G. *Terrein tussen Achterstraat en Singel* (putten 491-494). De afbraak van twaalf huizen, de zgn. Twaalf Apostelen, maakte het mogelijk hier een onderzoek te doen. Het doel was om na te gaan of hier nog sporen van Dorestad lagen of dat de activiteiten van de Laat-Middeleeuwse

Rijn de bewoningssporen hadden opgeruimd. Een restant van de westelijke Karolingische Rijn-oever bleek nog aanwezig te zijn. Deze versneed oudere zandige afzettingen die dateren uit een periode voor Dorestad. In het westen was dit oude zandpakket door de aanleg van de stadsgracht verdwenen. Overigens had de stadsgracht, waarin verschillende fasen te onderscheiden zijn, de gehele stratigrafie in het westelijke deel van dit terrein vernield. De westelijke oever van de Karolingische Rijn (of de Lek?) behoorde wellicht bij een buitenbocht van de rivier omdat erosieverschijnselen in deze oever zichtbaar waren. Tevens toonden de profielen aan dat de rivier vanuit het oosten dichtslibde, wat wijst op de aanwezigheid van een binnenbocht in het oosten. Bij de dichtslibbing bleef een Noord-Zuid liggende depressie achter. Deze is opgevuld met stortlagen die vanaf de voormalige westelijke oever, dus van west naar oost, zijn aangebracht. Aangezien deze stortlagen bij hetzelfde niveau behoren als dat waaruit enige kuilen en waterputten gegraven zijn, zullen beide activiteiten gelijktijdig zijn. De waterputten bevatten Pingsdorp en Andenne materiaal. Over continuïteit van de bewoning in Vroege en Late Middeleeuwen is (nog) niets bekend. Later heeft de bewoning zich verplaatst naar de huidige binnestad. Daar had de stroomrug de vorm van een eiland aangenomen. Vanuit deze nieuwe woonplaats — de reden van verandering is onduidelijk — werd de rest van de vroeger ontstane, natuurlijke depressie verder opgevuld met stortlagen, maar dus nu vanuit het oosten in westelijke richting. Wellicht vond dit plaats in de (tweede helft van de) 14de eeuw. Na enige tijd heeft men een stadsmuur gebouwd op de kunstmatig opgevulde depressie. Deze *c.* 3 m brede, rond 1450 opgetrokken muur was aan de stadzijde voorzien van spaarbogen, terwijl aan de buitenzijde een gracht gegraven werd. Na afbraak van deze muur is de buitenzijde ervan als een eensteens breed muurtje bewaard gebleven. Het diende als beschoeiing. Een andere muur werd gebouwd over de afbraak van de eerste. Binnen de muur zijn vele funderingen van huizen gevonden, die vrijwel geheel uitgebroken waren. Door versnijdingen kunnen zij relatief gedateerd worden.

Aardewerk, botten van dieren en menselijk skeletmateriaal behoorden deze jaren tot de meest gebruikelijke vondsten. Vermelding verdienen twee zilveren versierde armbanden, een ijzeren sikkels, resten van een houten emmer met een

ijzeren hengel en twee visfuiken. Deze bestonden uit trechtervormige manden van gevlochten hout. Genoemde vondsten behoren tot de Karolingische periode. Door de activiteiten in de binnenstad werden wij overstelpt met blauw-grijs, waar vooral roodbakken aardewerk dat enige eeuwen geleden algemeen in gebruik was. Onder de bijzondere vondsten moeten vermeld worden: een gouden ring, verschillende deksels van aardewerk met ingesneden ornament, een fluitje van aardewerk, een bronzen pan, een ijzeren ruiterspoor en leren schoenfragmenten. Zij dateren alle uit de Late Middeleeuwen.

ROB, Amersfoort

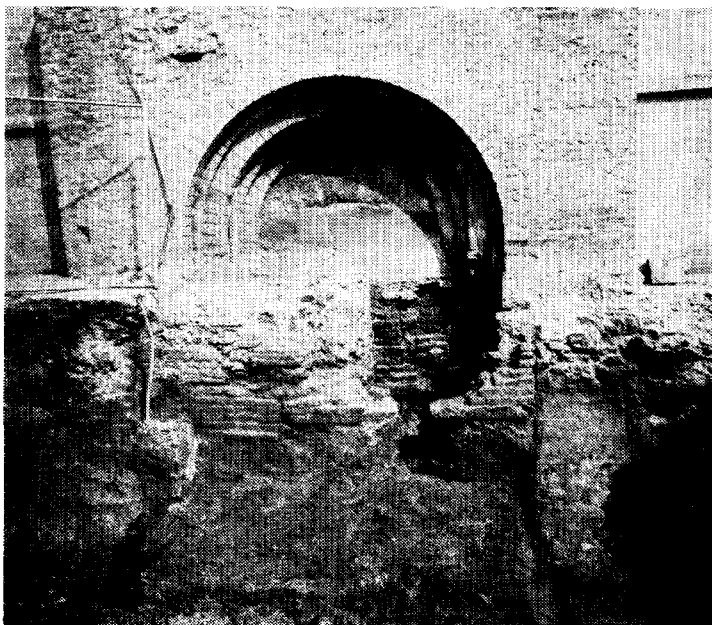
(W. A. van Es, W. J. H. Verwers).

NOORD-HOLLAND

Muiden (Gem. Muiden)

Binnen het kader der restauratiewerken van kerk en toren der Ned. Herv. Gemeente te Muiden gedurende de jaren 1921–1926 werd in 1925 na het wegbreken van een klamp baksteen de bovenzijde zichtbaar van de voormalige doorgang in de westelijke muur van de tufstenen toren. Sindsdien zijn er verschillende verklaringen aan de hand gedaan voor deze, zo merkwaardige, zeer diep gelegen toegang, waardoor — ten onrechte — de indruk werd gewekt dat de toren bijna rechtstandig de grond was ingezakt. Het afbreken van enige huizen en andere opstallen, welke de onmiddellijke omgeving van de toren als het ware hadden overwoekerd, in samenhang met nieuwe herstelwerkzaamheden aan kerk en toren boden ons op 11, 12 en 13 augustus 1975, en wederom op 11 juni 1976, de lang verbeide kans de dichtgemetselde toreningang buiten, zowel als binnen de toren tot op de oorspronkelijke torenvloer grotendeels bloot te graven. Gaarne zij hier de morele zowel als materiële steun ondervonden van de gemeente Weesp vermeld, zonder welke dit onderzoek achterwege had moeten blijven.

Bedoelde toren is in één enkele fase van onder tot boven uit tufsteen opgetrokken en wordt doorgaans gedateerd in de tweede helft van de 12de eeuw. Voorzover niet aan het oog onttrokken door de voormalige, gelijktijdig met de toren gebouwde tufstenen zaalkerk waren de muurvlakken aan de buitenzijde versierd met vier boven elkaar aangebrachte spaarvelden, aan de bovenzijde afgedekt met rondboogfriezen. De bovenste twee geledingen bezaten aan alle vier zijden lichtscheppingen, resp. galmgaten. Deze ver-

Afb. 2. Overzicht van de graafwerkzaamheden aan de voet van de tufstenen kerktoeren te Muiden. (Foto ROB).

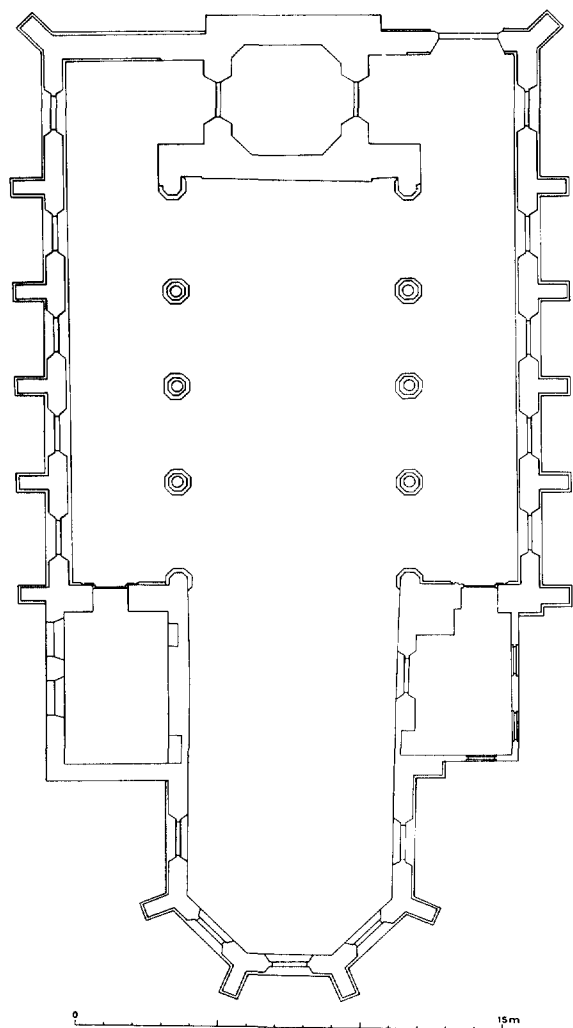
toonden de gedaante van gekoppelde vensters, gescheiden door trachieten zuiltjes, het geheel overspannen door half-ronde bogen. De beide oostelijke openingen geven een aanduiding over de hoogte van het dak der tufstenen kerk, waarvan de nok lager gelegen moet hebben dan het venster in de derde geleding. Tot de oorspronkelijke bouw behoren tevens de tinnen van de overkragende torenomgang, welke met platen van rode zandsteen waren afgedekt, waartussen waterspuwers van hetzelfde materiaal. Zelfs de houten, pyramidale spits schijnt nog nimmer te zijn vervangen.

De westgevel van de tufstenen zaalkerk vormde één geheel met de oostelijke torenmuur. De toren helt thans aanzienlijk naar het oosten over, in mindere mate naar het zuiden. Het valt moeilijk te bepalen of deze verzakking reeds was opgetreden toen de tufstenen zaalkerk nog bestond, dan wel eerst tijdens of na de bouw van de huidige pseudo-basiliek. Wij komen hier aanstonds nog op terug. Blijkens waarnemingen, gedurende de vorige restauratie verricht, was de tufstenen kerk even breed als de middenbeuk van de tegenwoordige en werden de grondvesten van de zijmuren van de tufstenen kerk benut tot fundering der beide kolommenrijen van de opvolgende kerk.

Ofschoon wij over de gedaante van het tufstenen koor in het duister tasten bestaan er toch

aanwijzingen dat de scheiding van schip en koor der tufstenen kerk zich op dezelfde plaats bevond als zulks bij de latere pseudo-basiliek het geval zou zijn. Circa het jaar 1425 zal men met de bouw van het nieuwe koor zijn begonnen. De afkomende tuf van het afgebroken koor werd benut om het nieuwe koor van een tufstenen huid te voorzien. Omdat deze beklamping niet tot de volle hoogte van het tegenwoordige koor reikt zal dit aanvankelijk lager zijn geweest en pas naderhand zijn verhoogd in overeenstemming met het nieuwe schip. Ook schip en zijbeuken werden voor het overige met tufsteen bekleed.

Tot zover reikte onze kennis toen met het blootgraven van de voormalige westelijke toreningang een aanvang kon worden gemaakt. De halfronde overspanning van het toegangsportaal eindigde op dat moment amper een halve meter boven het sterk opgehoogde maaiveld. De rijk geprofileerde boog bezat een vulling van tapsvormig behakte tufstenen, op hun beurt weer rustende op twee te pas gezaagde, zandstenen platen. Op een diepte van 2,08 m beneden de bovendorpel stieten wij op een stapeling van zandstenen platen welke de oorspronkelijke drempelhoogte markeerden. Aangezien deze platen zich tot bijna 60 cm buiten de torenvoet uitstrekten en om bouwtechnische redenen niet konden worden verwijderd kwam de eigen-

Afb. 3. Overzichtsplattegrond der Ned. Herv. Kerk te Muiden. (Tek. H. S. Simon).

lijke drempel niet in het zicht. Deze lag op *c.* 60 cm beneden NAP.

Gezien dit lage peil wekt het geen verwondering dat men al spoedig last ondervond van drassigheid. Om deze te verhelpen zal men de rood-zandstenen sarcofaagdeksel tegen de bovenste der aangetroffen drempelplaten hebben geleid, loodrecht op de toegang. Deze padverharding bestaat uit een trapeziumvormige plaat, waarvan de versierde zijde naar boven was gekeerd. Deze versiering bestaat uit een „en relief” verhoogd kruis, geplaatst op een verhevenheid. Tussen de armen van het kruis zijn bovendien

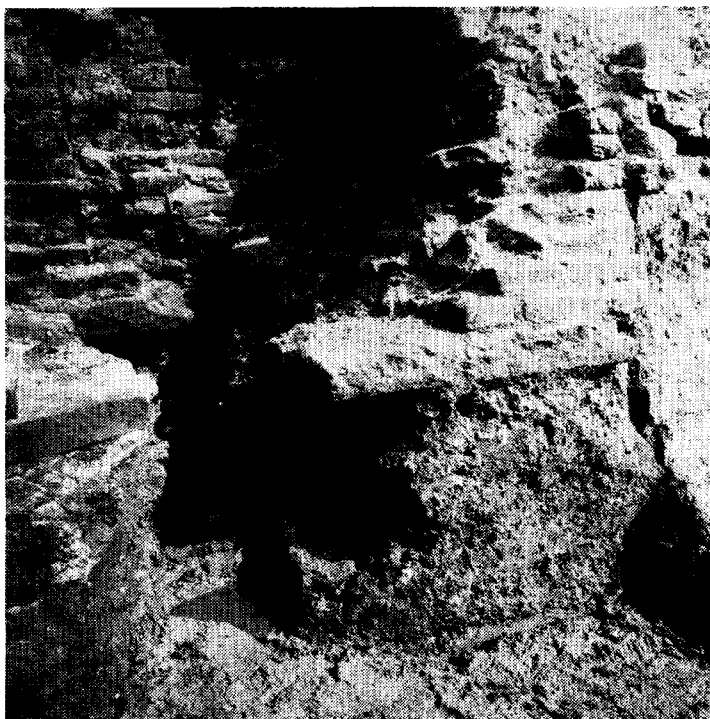
cirkelvormige verhogingen uitgespaard, ieder versierd met zes spaakvormige inkepingen. De afmetingen van de steen bedragen 148×60 – 56×12 cm.

Desgevraagd verklaarde dr. Bouvy, directeur van het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht, van gevoelen te zijn dat de steen uit de 14de eeuw dateerde, al was een iets vroegere datering niet uitgesloten.

Naderhand schijnt de drassigheid echter zo groot te zijn geworden dat de toegang onbruikbaar werd en men deze dichtmetselde. Dit laatste is echter in fasen gebeurd, al heeft men aanvankelijk nog getracht de opgehoogde, onderste torenverdieping tenminste nog door een deurtje van buitenaf bereikbaar te houden, ook al moest men dit in gebukte houding passeren.

De onderste gedeelten van de respectieve dichtzettingen bestaan wederom uit zandstenen platen doch al spoedig ging men over op rode kloostermoppen van de formaten $6,5$ – $7 \times 14,5$ – 15×29 – 30 cm. Er werden verschillende partijen verwerkt, waarvan de onderste aan één zijde zwart geblakerd zijn, als waren deze betrokken van een uitgebrand bouwwerk. Wie weet het door graaf Floris V aan de Vechtmond gebouwde kasteel, dat in 1297 ijlings door bisschop Willem II van Utrecht werd verwoest.

De tot padverharding benutte sarcofaagdeksel bleek door een *c.* 35 cm dikke, sterk humeuze aarde te zijn gescheiden van het eigenlijke bouwniveau, als zodanig gekenmerkt door tufsteen-gruis. Bij het verwijden van de put tekenden zich juist ter hoogte van de buitenlisenen der westelijke torenmuur een tweetal tufgruisbanen af, vermengd met zwerfkeijtes. Op hun beurt deden deze weer de bovenkanten af van een groot aantal, in de slappe kleibodem geramde, elzenstammetjes. Kennelijk hadden wij hier te doen met de fundering van twee zware, tufstenen steunberen welke gelijktijdig met de toren waren aangelegd en ten doel hadden deze te behoeden voor het in westelijke richting wegzakken daarvan. Wij kregen de indruk dat deze beren al weer werden verwijderd voor- of tijdens het dichten van de toreningang. Mogelijk scheurden de beren van het torenlichaam af, in plaats van dit te schoren, en schuift in het wegbreken van de beren juist de reden dat men de dichting zo zwaar maakte, *vér* uitstekende buiten de torenvoet. Deze verzwaren zouden voor het overige wel eens averechts gewerkt kunnen hebben zodat de toren van de weeromstuit naar het oosten ging overhellen.

Afb. 4. Detail van de in diverse fasen aangebrachte vulling van zandstenen platen en kloostermoppen van de voormalige toreningang. De drempel van de doorgang kon niet worden vrijgemaakt doch bevond zich ter hoogte van de waterplas op de bodem van de put. Deze plas ontstond na het verwijderen van de sarcofaagdekkel welke oudtijds het toegangspad van de oostelijke Vechoever naar de toreningang bedekte. (Foto ROB).

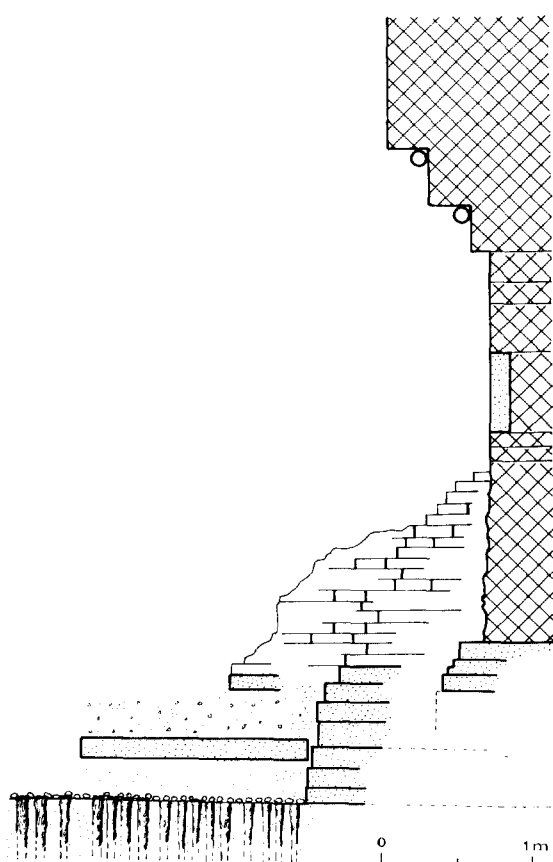
Waarom plaatste men de beren eigenlijk? De slappe klei welke de ondergrond van de kerk uitmaakte bleek sterk met rietwortels te zijn doorgeoid en naar het westen geleidelijk af te hellen. Klaarblijkelijk lag de oostelijke Vechoever ten tijde van de kerkbouw veel dichterbij dan nu het geval is en vreesde men dat de toren, gezien deze situatie, naar de Vecht zou kunnen gaan wegzakken. De voetingen van de beren bezaten een aanlegbreedte van *c.* 1 meter en strekten zich tot 2,5 m buiten de torenvoetingen uit. De later aangebrachte bakstenen dichtingen reikten 1,40 m uit de torenmuur. Welsprekende getallen!

Het wekt verbazing op dat het kerkterrein op het moment van de kerkbouw nauwelijks was opgehoogd. Op dit tijdstip waren de kerkbouwers naar het schijnt niet beducht voor hoge waterstanden. De Allerheiligenvloed van 1170 en de daarop volgende geleidelijke verwijding van het Almere tot de Zuiderzee brachten in deze toestand echter een ingrijpende verandering zodat wij geneigd zijn aan te nemen dat de tufstenen kerk en toren reeds vóór het jaar 1170 voltooid waren.

Nu is Muiden een der oudste handelsplaatsen van ons land en gold als voorhaven van Utrecht.

Het paradeert reeds in het oudste goederenregister van St.-Maarten te Utrecht, waarbij deze kerk zeven viswieren te „Amuthon” blijkt te bezitten. Koning Otto I schenkt in 949 de „totam piscationem in Amuson et in Almere” aan St.-Maarten en voegt daar in 953 nog aan toe de „theloneum” welke hij „in villa Amuda” bezat. Vanouds was de parochiekerk van Muiden aan St.-Nicolaas gewijd. Circa het jaar 900 blijkt deze kerk toe te behoren aan het door Liudger te Werden aan de Ruhr gestichte klooster. Hoogst waarschijnlijk is Liudger zelf de stichter en bezitter van de kerk te Muiden geweest — hij stamde niet alleen uit het Vechtgebied maar had een voorliefde voor de bisschop van Myra.

Het is nochtans zeer de vraag of de door Liudger mogelijk gestichte kerk te Muiden op dezelfde plek stond als het 12de eeuwse, tufstenen bouwwerk dat wij inmiddels hebben leren kennen. Daartegen pleit de zeer lage ligging van laatst bedoelde kerk op een drassige oeverstrook, vlak aan de Vecht. Had er ter plaatse reeds tevoren een kerk gestaan, uit hout dan wel tufsteen opgetrokken, zo zou de 12de eeuwse kerk niet op de koude grond zijn opgetrokken en waren er tussen of onder de funderingen toch zeker wel oudere cultuurresten of menselijke be-

Afb. 5. Doorsnede door het torenportaal met naar het Westen uitgebouwde vulling van zandstenen platen en kloostermoppen, voorzover bereikbaar voor het onderzoek. Geheel onderaan de elzenstammetjes met tufsteenpuin en zwerfkei'tjes welke de steunberen tot fundering dienden. (Tek. H. S. Simon).

gravingen te voorschijn gekomen, hetgeen niet het geval bleek.

Wij vermoeden dan ook dat Liudger's kerk elders werd gesticht, meer noordwaarts, welke kerkstede ten offer zal zijn gevallen aan het gestadige uitslaan van het Almere en het zuidwaarts opschuiven van de Vechtmonding, tot aan het punt waar nu al sedert bijna zeven eeuwen het Muiderslot de overgang van rivier naar zee markeert. Deze veronderstelling zou tevens een antwoord kunnen geven op de vraag, waarom de St.-Nicolaaskerk te Muider in een Utrechts tiendenregister uit de jaren 1275-1280 wordt vermeld als toebehorende aan St.-Salvator te Utrecht, derhalve niet Werden. Het benoemingsrecht van de pastoor blijkt in 1310 daarentegen weer in

handen te zijn van St.-Marie, eveneens te Utrecht. Berichten over de Muider kerk uit de periode c. 900-1275 ontbreken maar het zou heel goed denkbaar zijn dat in de tussengelegen jaren de oorspronkelijke kerkstede aan het water moest worden prijsgegeven, en de vervangende parochiekerk op een geheel andere plek werd gezet. Daarmede zal Werden zijn bezittingen hebben verspeeld en kwam de nieuwe parochiekerk voortaan in nauwe relatie te staan met St.-Salvator en St.-Marie. De bijzonderheden van een en ander zullen ons echter wel altijd verborgen blijven.

Het onderzoek op 11 juni 1976 had meer in het bijzonder de bedoeling de drempel van de voormalige doorgang aan de binnenzijde van de toren bloot te leggen, nu zulks aan de buitenzijde niet recht mogelijk was geweest. Ook hier bleek het niet verantwoord de later aangebrachte steenmassa's tot zulk een diepte weg te breken, mede in verband met het passeren van de grondwaterspiegel. In eerste aanleg heeft het onderste torenportaal geen gewelven bezeten. Naderhand pas werden de reeds voorhanden tuf-

Afb. 6. Sarcofaagdeksel met versierde zijde naar boven gekeerd en als kerkpadverharding ten Westen van de voormalige drempel der toreningang aangebracht. Rode zandsteen, 148 × 600-56 × 12 cm. C. 1300? (Foto ROB).

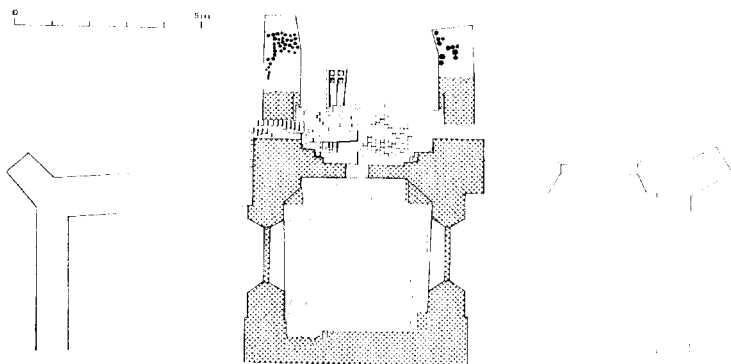

Fig. 7. Torenfundering met naar het Westen uitgebouwde steunberen. De oorspronkelijke toegang in de westelijke torenmuur werd naderhand weer gedicht met in fasen aangebrachte stapelingen van zandstenen platen en kloostermoppen, het geheel van een opvallende breedte. Naar het Westen steekt een sarcofaagdeksel onder de vulling uit, welke diende tot verharding van het pad tussen de oostelijke Vechtoever en de toreningang. (Tek. H. S. Simon).

stenen verzwaringen in de vier binnenhoeken van het onderste torenportaal met bakstenen klippen verbreed teneinde zodoende de grondslagen te bekomen voor de poeren van een eveneens bakstenen gewelf. Bij een latere gelegenheid werd dit gewelf echter weer weggebroken. Het bestond uit rode moppen van het formaat $7 \times 14,5 \times 29$ cm. Sporen van de oudste torenvloer ontbraken volledig. Wel heeft men de onderste torenruimte als begraafplaats benut, doch wanneer viel niet nader te bepalen.

Verantwoording

Wij moeten er van afzien een naar volledigheid strevende lijst van bronnen en geschriften af te drukken op grond waarvan wij bovenstaand overzicht hebben kunnen samenstellen. Gaarne zij echter verwezen naar het uitstekend gedocumenteerde boekje dat mr. W. G. M. Cerutti in het licht heeft gezonden ter gelegenheid van de weder in gebruik stelling van de herstelde kerk in het jaar 1975, getiteld *Muiden en haar middeleeuwse kerk*, in de herfst van vermeld jaar te Muiden uitgegeven.

ROB, Amersfoort (H. Halbertsma)

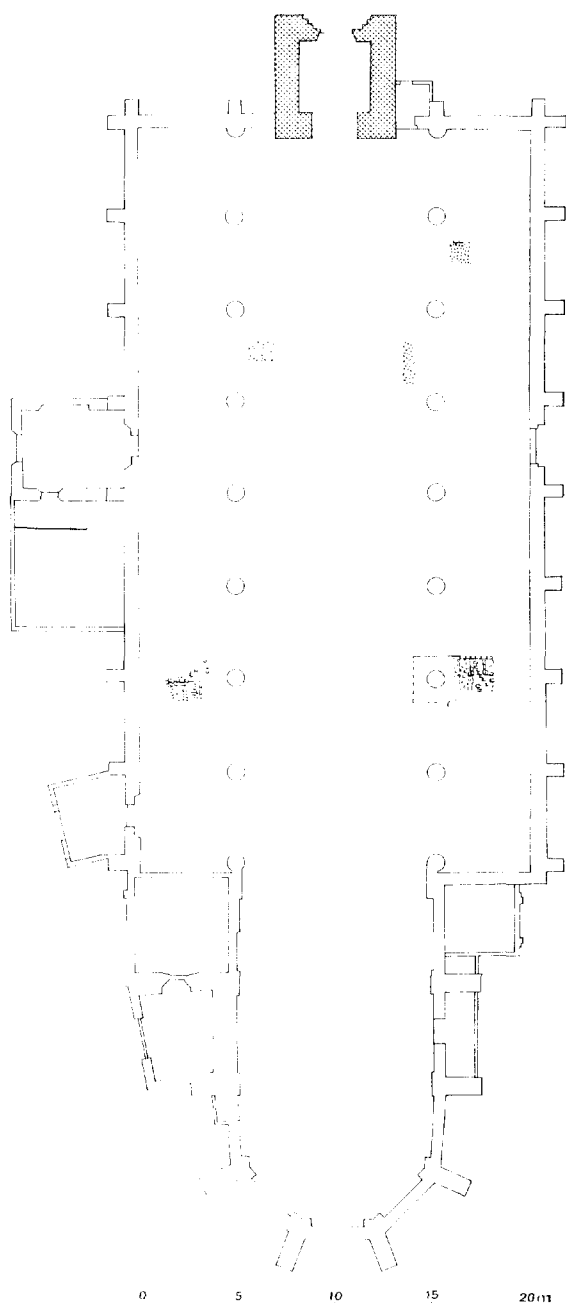
Weesp (Gem. Weesp)

In tegenstelling tot het naburige Muiden heeft de Vecht het beeld van het middeleeuwse Weesp maar zeer ten dele bepaald zodat het stadje er als het ware de achterzijde naar toe keerde terwijl de hoofdstraten aan weerszijden van een veel onbelangrijker waterloop, de Grobbe geheten, liepen. In 1827 reeds werd de Grobbe gedempt en en ontstond de Nieuwstraat. Naar de naam te oordelen is het een kunstmatige waterloop, ofschoon het gebogen verloop zulks niet zou doen vermoeden. Aan beide uiteinden sluit de Grobbe

haaks aan op de middeleeuwse stadsgracht, welke op haar beurt weer het middeleeuwse Weesp hoefijzervormig omklemt, met als oostelijke basis de Vecht. De naam Weesp — „Waas-apa” = „modderstroom” — duidt op een natuurlijk water, langs de oever waarvan het gelijknamige stadje zou ontstaan, maar welke stroom dit geweest is valt moeilijk te bepalen. Mogelijk is het een verlande bocht van de Vecht geweest, in de bedding waarvan de Grobbe werd uitgedolven. Zulks conform de gang van zaken te Staveren, waar de middeleeuwse hartader van het stadje, de Delf, werd uitgegraven in de verlande bedding van de Nagele, een verdwenen rivierarm.

Naar de Grobbe was duidelijk ook de middeleeuwse parochiekerk gericht, eenmaal gewijd aan St.-Laurens en thans Ned. Herv. Kerk. Zij ligt op een duidelijke verhevenheid, welke de indruk wekt eenmaal door een ovale gracht omringd te zijn geweest. Naar de Grobbe georiënteerd waren tevens de naburige complexen der beide Weesper Tertiariiskloosters en het St.-Bartholomaeus Gasthuis. Langs de linker Vechtoever strekte zich de oostelijke stadsmuur uit. Ongeveer halverwege stak buiten deze stadsmuur een hoefijzervormige toren uit, op de bovenverdieping waarvan het raadhuis was ondergebracht. Eerst gedurende de jaren 1772–1776 werd het huidige stadhuis gebouwd, waarvoor het Gasthuis ten dele moest wijken.

Blijkens een oorkonde uit 1458 werden in vermeld jaar de voorbereidingen getroffen tot de aanleg van de Middenstraat, welke het stadsgedede tussen de Grobbe en de Vecht overlangs in tweeën verdeelde en onderbroken werd door het kerkhof. Tot aan de noodlottige ramp van enkele jaren geleden bleef voorts een uit 1551 daterend ontwerp van Cornelis Anthonisz. bewaard waar-

Afb. 8. Overzicht St.-Laurenskerk te Weesp. Binnen de omraming van de laat-gothische basiliek zijn afzonderlijk aangegeven de 13de eeuwse toren, alsmede funderingsresten van een daaraan voorafgegane, bakstenen kruiskerk. Van de veronderstelde, nog oudere tufstenen kerk konden geen sporen meer worden achterhaald.

(Tekening H. S. Simon)

op de toenmalige stadsvesten, grachten, straten en voornaamste gebouwen zeer nauwkeurig aangegeven stonden.

De reden, ons in de ontstaansgeschiedenis van Weesp te verdiepen, schuilde in de omstandigheid dat ons van 12 maart tot 2 april 1976 de gelegenheid werd geboden binnen de muren der Ned. Herv. Kerk enig graafwerk te verrichten. Sedert verscheidene jaren worden kerk en toren van deze kerk namelijk aan een grondige restauratie onderworpen. De westtoren van de kerk maakt een oudere indruk dan de aansluitende kerk en wordt als het ware door de laatste weggedrukt. De toren hangt bovendien enigszins achterover, welke verzakking men reeds in de 17de eeuw schijnt te hebben gestuit door de oostelijke torenfundering geheel te vernieuwen.

De drie onderste geledingen van de gedeeltelijk door de kerk omkleemde toren zijn opgetrokken uit rode moppen van het formaat $7 \times 14,5 \times 29,5$ cm. De bovenste twee daarvan zijn aan de buitenzijde verlevendigd door spaarvelden, door een middenliseen overlangs in twee helften onderverdeeld en aan de bovenzijde door rondboogfriezen afgedekt. Een nauwkeurige datering lijkt ons gewaagd. Ofschoon van romaans karakter, zou de gehele 13de eeuw nog wel eens in aanmerking kunnen komen.

De vierde geleding sluit harmonisch bij de derde aan doch in verband met de aanwezigheid van vier galmgaten ontbreken de middenliseen in de vier spaarvelden terwijl de rondboogfriezen weer wél zijn aangebracht. In de bovenste partijen is vrij veel tufsteen verwerkt, kennelijk secundair toegepast. De galmgaten hebben de gedaante van gekoppelde, spitsboogvormig afgedekte nissen, gevat binnen een eveneens weer spitsboogvormige afgedekte omraming. Wij zijn eerder geneigd de vierde geleding als een reeds meteen bij de torenbouw ontworpen afsluiting te beschouwen dan als een toevoeging, eerst geruime tijd na de bouw der onderste drie geledingen tot stand gekomen. De aanwezigheid van het galmgat zowel als het spaarveld in de oostelijke muur der vierde geleding toont aan dat de nok van het kerkedak bij de bouw niet hoger reikte dan de derde torengleding.

De vijfde geleding is uit kleinere baksteen opgetrokken dan de andere vier maar herhaalt aan alle vier zijden het motief van de spaarvelden terwijl zij wederom een viertal galmgaten van het gekoppelde type rijk is. Hierdoor konden de galmgaten uit de vierde geleding vervallen maar ook bij de bouw van de vijfde geleding kan het

kerkedak zo hoog niet bereikt hebben als thans. Wij komen daar meteen nog op terug. De huidige, zeer steile torenspits stamt vermoedelijk uit de 16de eeuw, waarvan de oostelijke segmenten door het tegenwoordige kerkedak deels worden afgedekt.

Er is een jaartal overgeleverd dat rept van een kerkwijding in het jaar 1462. In dit jaar werd de bouw van de bestaande, laat-gothische kerk met haar basilikaal schip wellicht afgesloten. Aan welke kerk echter minstens twee oudere bouwwerken vooraf moeten zijn gegaan.

Van de vóórlaatste kerk zijn de resten van twee dwarsbeuken in het opgaande werk der beide zijschepen van de huidige kerk bewaard gebleven. Het daartoe ingestelde onderzoek leverde inderdaad de grondslagen van het dwarspand van een oudere kerk op.

Het noorder dwarschip was opgetrokken uit rode moppen van het formaat $7 \times 14,4 \times 29,5$ cm, derhalve conform de baksteenformaten der onderste torengeleringen. De formaten bij het zuidelijke dwarspand bedroegen $7,5 \times 15 \times 30$ cm. Beide dwarschepen waren even diep als de breedte van de huidige zijbeuken terwijl beider oostelijke sluitmuren strookten met de oostelijke sluitmuren van deze zijbeuken. Blevan de grondvesten van de twee dwarspanden naderhand grotendeels dienst doen als fundering der opvolgende zijbeuken, dit was uiteraard niet langer het geval met de westelijke zijmuren van het dwarspand. Slechts op grote diepte bleken de funderingen daarvan nog juist aanwezig. Voldoende om te kunnen vaststellen dat het dwarspand even breed was geweest als de lengte der beide meest oostelijke traveeën van het huidige kerk-schip met aansluitende zijbeuken. De dwarspand-funderingen rustten op afwisselende lagen puin en klei, tot op een diepte van minstens 0 cm NAP, dat wil zeggen ruim 2 meter beneden de huidige kerkvloer. De aandrang van het grondwater, dat niet mocht worden weggepompt, bellette ons na te gaan of de puinlagen wellicht waren gestort in sleuven, tot dit doel door het natuurlijke oppervlak, bestaande uit humeuze, slappe klei, gegraven.

Bij het funderen der kolommenrijen van de bestaande basiliek vertrouwd men de grondslagen van de voorgaande kruiskerk allermint zodat men deze plaatselijk wegruimde en geheel nieuwe klippen aanbracht, tot een zodanige diepte dat deze door ons niet meer worden gepeild. Het is niet uitgesloten dat deze kolomvoetingen

bovendien onderheid waren.

Aangezien men de kolomfunderingen bovendien in overlangse richting door spanningsmuren in één hecht verband trok moest worden afgezien van iedere poging, mogelijke resten bloot te leggen van het kerk-schip waartegen de beide dwarsbeuken eenmaal moeten hebben aangesloten. Intussen zijn tegen de buitenzijde van de oostelijke torenmuur de moeten zichtbaar van een ouder kerkedak dan het huidige, waarvan de nok juist tot onder het oostelijke galmgat van de vijfde torengelering reikte. De bij dit dak behorende kerk moet ten nauwste verband gehouden hebben met de verhoging van de toren met de vijfde geleding.

De toepassing van tufsteen in de bovenste partijen van de vierde geleding wijst evenwel op een nóg oudere, tufstenen kerk. Deze zal bovendien ook ouder zijn geweest dan de toren en zou daar wel eens vrij-staand van geweest kunnen zijn. Het is immers opvallend dat de tufsteen uitsluitend werd vermetseld in de hoogste steenlagen van de vierde torengelering zodat dit materiaal kan betreffen, vrij gekomen bij de afbraak van de façade van het veronderstelde tufstenen kerkje. Had men de gehele tufstenen kerk gesloopt ten tijde, dan wel kort vóór de torenbouw, dan zou er toch voldoende steen ter beschikking zijn gekomen om er de ganse toren, althans in overwegende mate, van op te trekken terwijl men de tufsteen meteen ook al in de onderste geledingen had kunnen benutten. Wij herinneren er tevens nog even aan dat de vierde geleding een galmgat aan de oostzijde bezat terwijl er van een dakmoet onder de vierde geleding geen spoor te ontdekken valt.

Van het tufstenen kerkje werd in de bodem niets terug gevonden, hetgeen ook bezwaarlijk te verwachten was omdat hiertoe veel dieper gegraven had moeten worden dan de grondwaterstand toeliet. In de puinlagen onder de dwarsbeuken van de kruiskerk kwam evenmin tufsteen of tufsteengruis voor. Deze bevinding zou er voor kunnen pleiten dat beide bakstenen dwarschepen aansloten op een ouder tufstenen schip, in casu de oudste kapel ter plaatse.

De keuze van de kerkpatroon — St.-Laurens — geeft een aanwijzing temeer dat Weesp in de 12de eeuw stellig reeds een eigen kapel of parochiekerk bezat, waarvan de standplaats dient te worden gezocht in de huidige kerkheuvel, midden in het stadje.

ROB, Amersfoort (H. Halbertsma)

NOORD-BRABANT

Kessel (Gem. Lith)

De uiterwaarden ten noorden van het dorpje Kessel (Gem. Lith) ondergaan sinds enige jaren een gedaanteverwisseling. Het zandzuigen, dat de oorzaak hiervan is, verandert de tot voor kort aanwezige weilanden in een grote waterplas. De zandzuigerij is enige jaren geleden begonnen ten noordwesten van Kessel. Men zuigt vanuit een inham in de zuidelijke oever van de Maas in oostelijke richting. Deze werkzaamheden hebben in 1971 reeds drie ijzeren La Tène zwaarden opgeleverd (G. J. Verwers and J. Ypey, „Six iron swords from the Netherlands”, *Analecta Praehistorica Leidensia* 8, 79-91).

Op 14 november 1976 meldde P. de Poot uit Oss dat bij deze zuigerij grote blokken tufsteen en muurresten aan het licht gekomen waren. Hiervan werd zoveel hinder ondervonden dat het niet goed mogelijk was deze plaats verder weg te zuigen. Het gevolg was dat een min of meer driehoekige uitstulping vanuit de zuidelijke oever in de plas reikte. De stenen bevonden zich ter hoogte van de waterspiegel onder een *c.* 3 m dikke rivierafzetting die uit schoon zuiver zand bestond. Na overleg met de directeur van het Zandzuigerbedrijf „Merwede” G. Bakker werd besloten dit dikke pakket zand met een bulldozer in de plas te schuiven, aangezien de stenen zich leken voort te zetten onder het gespaarde landhoofd. Aldus werd een vlak van *c.* 30 × 20 m verkregen. Tijdens de opgraving werd veel hinder ondervonden van de wisselende waterstand. De oorzaak hiervan is de variabele hoeveelheid regenwater aan de bovenloop van de Maas. In verband met de hoge waterstand van de Maas moest het onderzoek in januari afgebroken worden, omdat de vindplaats geheel onder water stond. De Maas kent de laagste waterstand van juni tot september. Aangezien in deze periode de werkzaamheden zullen worden voortgezet (informatie F. J. M. Frenken, Rijkswaterstaat, Limburg), zal hier slechts een voorlopig verslag van de resultaten gegeven kunnen worden.

De aangetroffen steen- en muurresten lagen niet meer *in situ*. Zij waren duidelijk verspoeld en leken te rusten in een restbedding waarvan de vulling direct onder de stenen bestond uit schone grijze klei.

Blootgelegd werden grote massieve muurres-

ten die bestonden uit rechthoekig bekapte tuf- en andere natuursteen. Zij waren aan elkaar gemetseld met mortel dat grof grind bevatte. In veel gevallen lagen de stenen duidelijk in verband. Ook werden verschillende rijen rechthoekige blokken tufsteen aangetroffen; de maten hiervan varieerden. Sommige stenen toonden afgeschuinde zijden, andere hadden aan boven- en onderzijde dookgaten. Over een eventueel onderling verband van deze resten is nog niets bekend. Meer gegevens, b.v. over omvang, diepte en uitgestrektheid van deze steen- en muurresten kan het voortgezette onderzoek aan het licht brengen.

Het tot op heden geborgen materiaal bestaat uit losse vondsten. Hieronder bevinden zich twee grote halfzuilen van kalksteen met een enigszins halfronde voorzijde (straal 60-95 cm) en vlakke achterzijde (br. 72-75 cm, hoogte 66-75 cm). De voorzijde toonde in de lengterichting cannelures. Op de vlakke bovenzijden waren drie dookgaten aanwezig; in sommige werd lood aangetroffen. Ook moeten twee gebroken versierde rechthoekige bouwfragmenten van kalksteen vermeld worden. De versiering van het kleinste exemplaar (l. 35 cm, br. 19 cm, dikte 14 cm) bestond uit voluten. Aan de voorzijde van de andere steen (l. 61 cm, br. 43 cm, dikte 43 cm) was een rond motief van ranken aanwezig, terwijl het midden een dier toonde. Door prof. dr. H. Brunsting, drs. T. A. S. M. Panhuyzen en prof. dr. A. N. Zadoks-Josephus Jitta wordt dit stuk voorlopig aan het einde van de tweede eeuw gedateerd. Het andere fragment en de halfzuilen kunnen ook Romeins zijn. Overigens waren mortelresten aanwezig op alle hier genoemde stenen. Kennelijk zijn zij secundair gebruikt. Aardewerk bevond zich eveneens onder de losse vondsten. Het vroegste materiaal dateert uit de tweede eeuw, terwijl Laat-Romeins, Merovingisch, Karolingisch en Laat-Middeleeuws aardewerk ook vertegenwoordigd is. De jongste scherven behoren tot de 15de eeuw. De activiteiten van de heer Poot brachten ongeveer 25 bronzen munten aan het licht. Hieronder bevond zich een sestertius van Hadrianus, terwijl de overige dateren uit het midden van de vierde eeuw (determinatie Koninklijk Penningkabinet, Den Haag).

Het onderzoek wordt voortgezet.

ROB, Amersfoort (W. J. H. Verwers)

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEID- KUNDIGE BOND

Instructies voor auteurs

Manuscripten van bijdragen bestemd voor opname in het Bulletin KNOB moeten worden gestuurd naar de hoofdredacteur, Brouwersgracht 54bv, Amsterdam 1003.

Ontvangst van een manuscript wordt zo spoedig mogelijk bevestigd. Alvorens tot plaatsing wordt besloten vindt een bespreking van het toegezonden manuscript plaats in een redactievergadering.

De auteur kan worden verzocht wijzigingen aan te brengen in het ingezonden manuscript of/ en illustraties. Indien van een manuscript impliceert dat de auteur(s) toestemming geeft tot publicatie indien het door de redactie wordt aanvaard. Door het indienen van een manuscript geeft de auteur tevens te kennen dat een stuk met globaal dezelfde inhoud niet reeds eerder is of wordt gepubliceerd.

Manuscripten dienen in tweevoud, waaronder het originele getypte exemplaar, te worden ingediend teneinde een snellere en betere beoordeling te bevorderen. De tekst moet getypt zijn met een dubbele spatie aan één kant van genummerd ongelinieerd papier, waarbij aan de linkerkant een kantlijn van tenminste 4 cm wordt aangehouden.

De auteur dient steeds zelf een derde exemplaar van het manuscript te behouden.

De liefst heldere en zo kort mogelijke tekst moet logisch zijn ingedeeld in hoofdstukken en paragrafen met een eigen ondertiteling. Een intern rapport of voorlopig verslag is meestal niet zonder meer geschikt voor publicatie.

Een manuscript dat is bestemd als artikel te worden gepubliceerd, dient verzegeld te gaan van een samenvatting van niet meer dan 200 woorden, die vertaald in het Engels, aan niet Nederlandse lezers een goede indruk moet kunnen geven van de inhoud van het artikel. Voor kortere bijdragen is geen samenvatting vereist.

Noten, literaturopgaven en onderschriften voor afbeeldingen dienen op aparte vellen te worden getypt.

De auteur dient in de tekst te verwijzen naar de afbeeldingen. Er wordt naar gestreefd de afbeeldingen zo dicht mogelijk te plaatsen bij de eerste verwijzing in de tekst. Indien de auteur een andere plaatsing wenst, moet dit in de kantlijn worden aangegeven.

De onderschriften bij de afbeeldingen moeten zelfstandig zijn en mogen niet naar de tekst verwijzen.

Illustraties mogen in enkelvoud worden ingediend. Wanneer echter cijfers of letters in fotografisch materiaal moeten worden opgenomen, dienen deze op een tweede exemplaar te worden aangegeven of anders op een transparant over de foto. Vermeld moet worden wie het auteursrecht bezit van de illustraties en of een vergoeding aan de houder van het auteursrecht al of niet vereist is.

Tekeningen dienen liefst in duplo: origineel en blauwdruk of copie, te worden ingediend. Letters en cijfers moeten zodanige gedimensioneerd zijn dat een goede leesbaarheid blijft behouden bij de gewenste verkleining. Indien geen originelen kunnen worden ingeleverd kunnen ook contrastrijke, harde blauwdrukken op helder papier worden ge-

bezigd; een optimaal resultaat kan dan echter niet worden gegarandeerd. Arceringen e.d. verdienen de voorkeur boven halftonen in tekeningen. Wanneer halftonen voorkomen kan geen lijncliché worden gemaakt en vallen de clichés minder scherp uit.

Indien de auteur wensen heeft ten aanzien van de verkleiningsmaatstaf dienen deze te worden aangegeven; er zal dan zoveel mogelijk rekening mee worden gehouden. Uitslaande bladzijden kunnen niet worden opgenomen in het Bulletin KNOB.

Illustratiemateriaal wordt na publicatie van het manuscript aan de eerstgenoemde auteur geretourneerd; manuscripten niet.

Literaturopgaven dienen zo compleet mogelijk te zijn en de stijl van het Bulletin KNOB te volgen. Daarbij dient minstens de informatie van de volgende voorbeelden aanwezig te zijn:

Artikel: 2 R. Meischke, „Zwolle stadsplan en bebouwing”, *Bulletin KNOB*, 73 (1974), 61-69.

Boek: 14 Chr. van Welsenens, *Nederland zal ons een zorg zijn*, Bosch & Keuning, Baarn 1974.

Noten bevatten liefst informatie die de tekst onnodig lang of zwaar zou maken. Noten moeten eveneens doorlopend genummerd worden. Deze nummers worden in de tekst superieur gezet.

De eerstgenoemde auteur ontvangt één strokenproef, alsmede proefdrukken van fotografische illustraties met bijbehorende onderschriften. De gecorrigeerde proef moet binnen drie dagen worden geretourneerd aan de redactie-assistente, Delaertlaan 15, Badhoevedorp. Een tweede proef van het opgemaakte zetsel wordt, tenzij op uitdrukkelijk verzoek, niet aan de auteur gezonden. Proeven zijn bedoeld voor correctie, niet voor herschrijven. Overmatige auteurscorrecties worden in rekening gebracht.

Bij de strokenproef ontvangt de eerstgenoemde auteur tevens een bestelformulier voor overdrukken. Per artikel of bijdrage worden 20 overdrukken gratis verstrekt aan de eerstgenoemde auteur. Bij meerdere auteurs dienen deze onderling te worden verdeeld. Extra overdrukken worden berekend à f 0,15 per pagina.

Het auteurshonorarium bedraagt f 10,— per pagina gezette tekst; de ruimte ingenomen door illustraties telt bij de berekening niet mee. Bij meerdere auteurs dient het honorarium te worden verdeeld.

Kortere bijdragen zullen in het algemeen sneller kunnen worden opgenomen dan artikelen.

Een goede en nauwkeurige verzorging van het manuscript vergemakkelijkt de redactionele behandeling en bespoedigt derhalve de publicatie.

Bij manuscripten in het Nederlands gesteld, dienen de richtlijnen van het zgn. „Groene boekje” (woordenlijst van de Nederlandse taal) te worden aangehouden en de „voorkeurspelling” dient te worden gehanteerd.

Manuscripten in andere talen kunnen in principe ook worden opgenomen.

De opvattingen verwoord in de bijdragen, opgenomen in het Bulletin KNOB, zijn uitsluitend voor de verantwoordelijkheid van de auteurs.

Copyright © Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1977.